

UNIVERZITET CRNE GORE
FILOZOFSKI FAKULTET NIKŠIĆ

UNIVERZITET CRNE GORE
FILOZOFSKI FAKULTET

Milinko Bojat

POGODNOSTI ZA RAZVOJ TURIZMA U CRKVIČKOM POLJU

MASTER RAD

Nikšić, 2024.

UNIVERZITET CRNE GORE
FILOZOFSKI FAKULTET

POGODNOSTI ZA RAZVOJ TURIZMA U CRKVIČKOM POLJU

MASTER RAD

Mentor: prof. dr Miroslav Doderović
Kandidat: Milinko Bojat

Br. Indeksa: 14/22

Nikšić, 2024.

PODACI I INFORMACIJE O STUDENTU

Ime i prezime: Milinko Bojat

Datum i mjesto rođenja: 2. 1. 1961. Plužine

Naziv završenog osnovnog studijskog programa i godina završetka studija: Osnovni
akademski

studijski program Istorija i Geografija,

INFORMACIJE O MASTER RADU

Naziv master studija: Master akademski studijski program Geografija

Naslov rada:

POGODNOSTI ZA RAZVOJ TURIZMA U CRKVIČKOM POLJU

Fakultet na kojem je rad odbranjen:

Filozofski fakultet UCG

UDK, OCJENA I ODBRANA MASTER RADA

Datum prijave master rada:

Datum sjednice Vijeća na kojem je prihvaćena tema: 06. 12. 2023.

Mentor: Prof. dr Miroslav Doderović

Komisija za ocjenu i odbranu master rada:

Prof. dr Dragan Burić

Prof. dr Miroslav Doderović

Doc.dr Dragoslav Banjak

Lektor: Dr Ljiljana Jašović

Datum odbrane:

Datum promocije:

IZJAVA O AUTORSTVU

Kandidat: Milinko Bojat Na osnovu člana 22 Zakona o akademskom integritetu (Sl.list CG br. 17/2019), ja, dolje potpisana IZJAVLJUJEM pod punom krivičnom i materijalnom odgovornošću da je master rad pod nazivom “ Pogodnosti za razvoj turizma u Crkvičkom polju”rezultat sopstvenog istraživačkog rada, da nisam kršia autorska prava i koristila intelektualnu svojinu drugih lica i da je navedeni rad moje originalno djelo. Nikšić,

Potpis studenta _____

PREDGOVOR

Kroz odabranu temu svrha je da se pruži jedna solidna naučna osnova za razvoj Crkvičkog Polja, koja će biti od koristi donosiocima odluka u mnogim oblastima. Istražene su promjene i pogodnosti za razvoj turizma u Crkvičkom polju. Cilj rada je da analizira potencijale za razvoj turizma. Analiza i dobijeni rezultati pokazali su da Crkvičko polje ima karakteristike planinskog područja i velike potencijale za razvoj turizma. Razlog više za moju odluku je taj što sam rođen u Pivi, gdje sam i djetinjstvo proveo, a i danas često dolazim. Dobro sam upoznao njena sela i njene zaseoke, njene kanjone, šume i planine, njene ljude i njihovu prirodu, način života, običaje i osobine. Koristim priliku da izrazim zahvalnost svom dugogišnjem profesoru i mentoru prof. dr Miroslavu Doderoviću, koji je svojom podrškom, zalaganjem, savjetovanjem, pomogao oko ovog master rada. Hvala i ostalim članovima komisije za ocjenu i odbranu rada: prof. dr Draganu Buriću i doc. dr Dragoslav Banjku. Hvala mojim prijateljima.

SAŽETAK

Rad ima za cilj da analizira pogodnosti za razvoj turizma u Crkvičkom polju u periodu. Pomenute se osnovne geografske, fizičko - geografske karakteristike Pive, sa posebnim osvrtom na Crkvičko pole. Pivski kraj ni do danas nije dovoljno istražen iako o Pivi postoji niz značajnih sadržaja. Prvi istraživači Pive bili su Tice 1884, zatim Baldaci 1883, Hasert 1985, i naš poznati geograf Jovan Cvijić koji je proučavao pivski kraj u toku 1899. i 1923.godine. Dva glavna elementa koja se koriste u svim fizičko geografskim istraživanjima i klasifikacijama, utvrđivanjima uticaja reljefa na sektore ekonomije, prirodne i društvene sisteme su reljef i klima. Predočeni su rezultati istraživanja za više od deset potencijala. Analiza je zasnovana primjenom geografskog metoda. Piva je zajedno sa Crkvičim Poljem bogata prirodnim resursima počev od zdrave klime, dosta snijega, puno skijaških terena za razvoj zimskog sporta i turizma uopšte. Ona se ponosi lijepim rijekama Pivom, Tarom i Sušicom sa bezbroj brzih i bistrih potoka koji se stropošavaju niz litice kanjona i pejzaž čine čarobnim. Prirodni resursi i raznovrsni turistički motivi Crkvičkog Polja, predstavljaju dobar osnov za razvoj turizma više vrsta, a posebno seoskog. Značajan broj turističkih motiva odlikuje se neponovljivošću u vremenu i prostoru i visokim stepenom očuvanosti. To posebno uslovljava razvoj turizma. Planine, u prvom redu Durmitor, su najprostranjeniji turistički motiv, kako geomorfološki, tako i vizuelno. A tu su i hidrološki motivi: prelijepi kanjon Pive i Tare, Pivsko jezero, Sušičko jezero, koji svojom raznovrсноšću privlači turiste. Klima je povoljna u ljetnjim mjesecima tako da ovo mjesto predstavlja vazdušnu banju i omogućava ubrzan razvoj turizma. Biogeografski motivi javljaju se u svim djelovima Pive, a ovdje su zastupljeni sa travnim i šumskim fitocenoza, koje povećavaju estetski izgled pejzaža, naročito planinskog. Uz to i životinjski svijet je raznovrstan, pa kao takav pruža mogućnosti za razvoj lovnog turizma. Za područje Crkvičkog kraja u vremenu koje dolazi treba posvetiti pažnju na ključne probleme zaštite prirode, prije svih na:

- Zaštitu prirodnog elementa i vrijednosti voda, vazduha i zemljišta;
- Zaštitu bogatog i raznovrsnog ekološkog potencijala;
- Humanizacija prostora;

Dobijeni rezultati mogu poslužiti kao kvalitetna osnova za donosiocima odluka u kreiranju određenih planova i programa razvoja i valorizacije, poljoprivrede, šumarstva, građevinarstva i drugih privrednih grana.

Ključne riječi: geografska analiza, turizam, Piva, Crkvičko polje, valorizacija.

Abstract

The paper aims to analyze the benefits for the development of tourism in Crkvičko polje. The basic geographical, physical and geographical characteristics of Piva are mentioned, with special reference to Crkvičko polje. The region of Piva has not been sufficiently explored even to this day, although there are a number of significant papers on Piva. The

first researchers of Piva were Tice in 1884, then Baldaci in 1883, Hasert in 1985, and our famous geographer Jovan Cvijić, who studied the Piva region in 1899 and 1923. The two main elements used in all physical geographic studies and classifications, determining the impact of relief on sectors of the economy, natural and social systems, are relief and climate. Research results for more than ten potentials were presented. The analysis is based on the application of the geographical method. Together with Crkvičko Polje, Piva is rich in natural resources, starting with a healthy climate, plenty of snow, lots of ski terrain for the development of winter sports and tourism in general. It is privileged to have beautiful rivers Piva, Tara and Sušica with countless fast and clear streams that cascade down the cliffs of the canyon and make the landscape magical. The natural resources and various tourist motives of Crkvičko Polje represent a good basis for the development of several types of tourism, especially rural tourism. A significant number of tourist motifs are characterized by their uniqueness in time and space and a high degree of preservation. This particularly conditions the development of tourism. Mountains, primarily Durmitor, are the most extensive tourist motif, both geomorphologically and visually. And there are also hydrological motifs: the beautiful canyon of Piva and Tara, Lake Piva, Lake Sušić, which attract tourists with their diversity. The climate is favorable in the summer months, so this place represents an air spa and enables the rapid development of tourism. Biogeographical motifs appear in all parts of Piva, and here they are represented by grass and forest phytocenoses, which increase the aesthetic appearance of the landscape, especially the mountainous one. In addition, the animal world is diverse, so it provides opportunities for the development of hunting tourism. For the area of mentioned region, attention should be paid to the key problems of nature protection, above all to:

- Protection of the natural element and value of water, air and soil;
- Protection of rich and diverse ecological potential;
- Humanization of space;

The obtained results can serve as a quality basis for decision-makers in the creation of certain plans and programs of development and valorization, agriculture, forestry, construction and other economic branches.

Keywords: geographical analysis, tourism, Piva, Crkvičko polje, valorization.

Uvod

Naziv rada, „Pogodnosti za razvoj turizma u Crkvičkom Polju“ predstavlja temu istraživanja. Crkvičko polje u Opštini Plužine ima turistički potencijal koji treba unaprijediti kroz inovativne turističke sadržaje i ponude. Osim postojećih ponuda, na ovom prostoru značajan turistički potencijal se temelji na raznim vidovima turizma, prvenstveno na ruralnom turizmu i njegovom daljem razvoju kroz etno-sela.

Tema je naučna aktuelna iz više razloga. Prvo, turizam je važna ekonomska grana u svijetu. Kako su eko i etno-sela autentična ruralna naselja koja „čuvaju“ tradicionalnu kulturu i način života, onda su ta eko i etno-sela atraktivne destinacije za turiste koji baštine autentičnu kulturu i tradiciju.

Tema je relevantna jer se fokusira na konkretnu i specifičnu geografsku oblast i mikro regiju Crkvičko polje, čijem razvoju se može doprinijeti kroz promociju ruralnog turizma i ostalih oblika turizma. Na taj način se može izvršiti detaljniji uvid u turistički potencijal i pružiti smjernice za razvoj turizma sa fokusom na eko i etno-sela. To je važno za lokalnu zajednicu, ali i Crnu Goru u cjelini.

Predmet naučnog istraživanja

Predmet naučnog istraživanja su svi relevantni faktori i uslovi za razvoj ruralnog turizma na teritoriji regiona Crkvičkog polje. Reč je o prostornoj celini sa značajnim turističkim potencijalima koji su danas samo delimično iskorišćeni za razvoj ruralnog turizma. U skladu sa tim, posebna pažnja će biti posvećena prirodnim i antropogenim turističkim vrednostima, koje čine temeljne resurse za razvoj ruralnog turističkog proizvoda. Pri tome, vrednovanje potencijala značajnih za turističku ponudu će omogućiti preciznije definisanje ruralnog turističkog proizvoda. Predmet istraživanja je ekonomsko-turistički potencijal mikro regije Crkvičko Polje i iskustvo u valorizaciji turističkih potencijala. Istraživanje se fokusira na analizu turističkih potencijala, turističkih atrakcija i sadržaja koji mogu privući potencijalne turiste sa zahtjevnih tržišta. Crkvičko polje je planinska regija, smještena na sjeverozapadu države, poznata je po pejzažima, planinama (Durmitor, Maglić, Volujak), planinskim jezerima (Sušičko), visoravnima (Vučevo), rijekama (Piva, Tara, Sušica), kulturno-istorijskim spomenicima, aktivnostima na otvorenom itd. Crkvičko Polje, smatra se jednim od najljepših sela u Pivi. Selo pripada opštini Plužine i smješteno je na obroncima Pivske planine iznad kanjona Pive i Tare na nadmorskoj visini od oko 1100m. Selo se dijeli na Gornje i Donje Polje i dobilo je naziv po velikom broju crkava, koje se nalaze u ovom području. Sa njegovih okolnih brda se pruža pogled na Durmitor, Ljubišnju, Maglić, kao i na kanjon Tare. Donje Crkvice su u uglu, gde se kanjoni Pive i Tare sučeljavaju. Više gornjega dela sela nalazi se brdo Soko (1452 m.) sa gradinom Hercega Stjepana. Naselje je starijega postanka i selo se dijeli na Gornje i Donje Polje. U Gornjem Polju ima jak izvor: Slavanj, a u Donjem Vrba. Prema ovome Donje Crkvice su jedino veće naselje u Planini, koje ima živu vodu. Selo je podeljeno na krajeve: Ratkovići, Pobrjnica, Rudina, Čengića Polje i Vraca. Rudina je središte sela i to je bila varošica – kasaba – u vreme tursko za ceo taj kraj. Nalazi se na visini od 1125

m.Njive i livade su u selu i oko njega. Katun je Donjeg Polja u Grubač-Vrhu, a Gornjeg po Žeičnu i Jerinićima.

Pored navedenog, istraživanje će se baviti valorizacijom i turističkim iskustvima Crkvičkog polja kroz etno-sela. Krajem aprila 2023. u selu Crkvičko Polje otvoren je ugostiteljski objekat za čije renoviranje je sredstva izdvojila Opština Plužine, a objektom upravlja Park prirode Piva. Objekat posjeduje 9 moderno opremljenih apartmana, restoran i salu za sastanke. U sklopu objekta ima mogućnost iznajmljivanja bicikala, a u toku zimskih mjeseci, ukoliko bude interesovanja, iznajmljivanja motornih sanki. Praksa i iskustva u turizmu kroz etno-sela su veoma značajni za lokalnu zajednicu

Postoji nekoliko motiva za začetak ovog istraživanja. Jedan od osnovnih motiva je lokalni osjećaj potpisnika ovih redova prema crkvičkom Polju. Drugi važan motiv koji proističe iz toga jeste unapređenje ovog mikro regiona u turističkom pogledu, kao i težnja da se što više afirmiše turistički, pa je u skladu sa tim u radu predstavljena inovativna vizija razvoja turizma kroz eko i etno-sela. Dakle, motiv istraživanja potiče i iz prakse, gdje se pokazalo da postoji potencijal za izgradnju dodatnih turističko atraktivnih jedinica i sadržaja. Razlog istraživanja je u skladu sa motivom, unapređenje ruralnog turizma u, što implicira i društveno-ekonomski progres, zatim, promocija održivog razvoja, kulturnog nasljeđa i očuvanje prirode. Jedan od dominantnih razloga je demografske prirode. Naime, demografska erozija je fenomen i problem sjeverne regije Crne Gore, samim tim i mikro regije Crkvičko Polje. Oživljavanje vitalnosti ruralnog turizma će imati pozitivne učinke na zaustavljanje odliva stanovništva i eventualnu repatrijaciju kada se steknu povoljni socio-ekonomski uslovi za to, a to se može postići i afirmacijom ruralnog turizma, jer je Crkvičko Polje predisponirano za turističke vizije i djelatnosti.

Cilj istraživanja je višestruk, budući da Crkvičko Polje imaju potencijal za sveukupni ekonomski razvoj. Ekonomski razvoj se može postići kroz strane investicije i inovacije u sferi ekonomskog poslovanja. Cilj istraživanja je procjena turističkog potencijala i analiza faktora koji čine turistički potencijal Crkvičko Polja, kao i identifikacija turističkog potencijala, turistička valorizacija sela, analiza turističko-ekonomskih činilaca, kao i pružanje smjernica i vizija za budući razvoj ruralnog turizma. Konkretno, cilj istraživanja je ostvariti uvid u turistički potencijal Crkvičkog Polja i dati smjernice za održivi razvoj i autentični ruralni turizam u ovoj mikro regionalnoj jedinici. Posebno korisno će biti analizirati svaki ograničavajući faktor pojedinačno a među njima se najčešće ističu: slaba izgrađenost infrastrukture, neadekvatna starosna struktura stanovništva, nedostatak receptivnih kapaciteta, nedovoljna osmišljenost sadržaja boravka, nezadovoljavajući kvalitet usluga i nedostatak marketinga, menadžmenta, nedostatak finansija, i informacionog sistema. Ljudski resursi se često posmatraju kao ključni nosilac razvoja ruralnog turističkog proizvoda. Svrha istraživanja je procjena turističkog potencijala, evaluacija iskustava u valorizaciji potencijala sa posebnim osvrtom na predstavljanje informativnog i edukativnog koncepta na bolji način, kroz otvaranje novih vidika i mogućnosti, u najboljem slučaju i predstavljanje informativnog i edukativnog koncepta na najbolji način. Kroz istraživanje će se naznačiti novi model valorizacije turističkog potencijala Crkvičkog polja

U skladu sa prethodno utvrđenom temom, i ciljem istraživanja, strukturirane su sljedeće istraživačke hipoteze u radu:

H1 Ruralni turizam u Crkvičkom polju dobija sve veći značaj u promociji identiteta

Hipoteza pretpostavlja da ruralni turizam dobija sve veći zamah u promociji identiteta Crkvičkog Polja i same Crne Gore. Hipoteza teži i da utvrdi postoji li pozitivna korelacija između geografskog položaja Crkvičkog Polja turističkih potencijala.

H2 GIS pruža bolje razumijevanje prostornih veza između etno-sela i drugih turističkih atrakcija u okolini, što podstiče razvoj održivog turizma u ovom području.

Ova hipoteza je važna jer pretpostavlja i naglašava značaj korišćenja GIS tehnologije u istraživanju turističkog potencijala Crkvičkog Polja.

Sljedeće dvije hipoteze (H3 i H4) ukazuju na postojeće nedostatke u ruralnom turizmu eko i etno-sela na području Crkvičkog polja, odnosno na njihove prednosti. Identifikacijom nedostataka/problema, moguće je usmjeriti napore na njihovo rješavanje i poboljšati kvalitet usluge.

H3 Postoji prostor za unapređenje ruralnog turizma i etno-sela Crkvičkog polja jer su evidentni sljedeći nedostaci: nedostatak info-centra, nedovoljno održavanje putne i druge infrastrukture, posebno u zimskom periodu, neobaviještenost lokalnog stanovništva u pogledu kulturnog nasledja, nedostatak kadra koji se bavi edukacijom i promocijom etnoloških sadržaja i gastronomijom. Pomoćna hipoteza je formulisana na sljedeći način:

HP1 U Crkvičkom Polju nedostaje savremen menadžment na svim područjima i nivoima ruralnog turizma.

H4 Postoje predispozicije za razvoj ruralnog turizma u Crkvičkom polju: eko i etno sadržaji u ruralnom turizmu dobijaju na popularnosti,

H5 Investicije u ruralnu infrastrukturu doprinijeće zaustavljanju depopulacije, a u perspektivi će doprinijeti i kontinuiranom razvoju ruralnih područja kroz poboljšanje demografske i socijalne strukture pivskog predjela.

Potvrđivanje ove hipoteze bi značilo da će ulaganje u ruralnu infrastrukturu doprinijeti poboljšanju kvaliteta života stanovnika Crkvičkog polja.

IP1 Kako će koncept eko i etno-sela doprinijeti ruralnom turizmu, lokalnoj integraciji i poboljšati demografske prilike?

Imajući u vidu cilj i zadatak, kao i konstitusane hipoteze istraživanja, primijenjen je odgovarajući set istraživačkih metoda. U teorijskom dijelu rada dominantno će se koristiti teorijska analiza, dok će se prilikom utvrđivanja i interpretacije rezultata koristiti analitičko-deskriptivna metoda.

U geografiji se posebno ističe kartografski metod, koji se koristi za prikazivanje i predstavljanje prostornih podataka na kartama. Kroz kartiranje će se vizualizovati prostorna distribucija turističkih potencijala i eko i etno-sela u Crkvičkom polju. Takođe, u geografiji je ključno posmatranje i istraživanje terena, što podrazumijeva obilazak etno-sela, turističkih atrakcija, objekata geonasledja. To pruža neposredan uvid u postojeće stanje turističkog potencijala. Na to se nadovezuje deskriptivna metoda za opisivanje i

objašnjavanje fenomena, pojava i situacija, a u radu će se široko koristiti za opisivanje postojećeg stanja turističkog potencijala i iskustava u valorizaciji. Opisuje se kako eko i etno-sela izgledaju i kako se razlikuju, koje su turističke ponude dostupne, kako se lokalno stanovništvo uključuje u turizam itd. Dalje, kroz komparativnu analizu će se komparirati različiti aspekti turističkog potencijala Crkvičkog polja s drugim regijama ili opštinama (Foča i Žabljak). Na kraju, metoda sinteze biće korišćena u zaključku, kada se povezuju informacije i iznose zaključci rada.

Tema je relevantna jer se fokusira na konkretnu i specifičnu geografsku oblast, čijem razvoju se može doprinijeti kroz promociju ruralnog turizma i ostalih oblika turizma. Rad se sastoji od 6 cjelina, koje predstavljaju hronološki slijed. Nakon apstrakta, u uvodu su izložene osnovne informacije o istraživanju, naglasak je na objašnjenju svrhe i cilja istraživanja, njegovog značaja i doprinosa.

U prvom dijelu rada su opisani geografski položaj i geografska obilježja Crkvičkog polja i njenih naselja. Takođe je dat istorijski kontekst samog Crkvičkog polja, posebno fokusirajući se na razvoj turizma u regiji.

Drugi dio rada je posvećen analizi fizičko-geografskih karakteristika Opštine Plužine. Obuhvaćene su geološke karakteristike, poput sastava i strukture stijena, kao i morfološke karakteristike, uključujući oblike reljefa (brda, rijeke, jezera i sl.). Takođe su istražene klimatske odlike, hidrološka svojstva, biljni i životinjski svijet, kao i pejzaži koji su karakteristični za ovo područje.

Treći dio rada je posvećen ključnim faktorima koji utiču na razvoj turizma. Pažnja je posvećena modelu etno-sela kao potencijalnom turističkom „brendu“. Takođe je istražena turistička infrastruktura, valorizacija i karakteristike turističkog tržišta na području Opštine Plužine.

U četvrtom dijelu su detaljno predstavljena etno-sela i eko-sela. Ističući konkretne objekte, opisani su njihovi specifični atributi, arhitektura, kulturno nasljeđe i druge turistički atraktivne karakteristike.

U petom dijelu je analizirana turistička posjećenost, pri čemu su istraženi javni i privatni smještajni kapaciteti, kao i pitanje ko su ključni učesnici u turizmu. Prikazani su i rezultati istraživanja iskustava Crkvičkog polja u razvoju ruralnog turizma.

U posljednjem, šestom dijelu rada, iznijete su buduće perspektive razvoja etno-sela u Crkvičkom kraju, uključujući investicionu strategiju, konkurentnost, turističku viziju i pozicioniranje.

U zaključku su sumirani glavni nalazi i zaključci istraživanja, naglašen je njihov značaj i moguće implikacije i date su eventualne preporuke za daljnje istraživanje i razvoj turističkih potencijala Crkvičkog polja. Priložen je i spisak korišćene literature.

SADRŽAJ

UVOD

1. CRKVIČKO POLJE I NJEGOV GEOGRAFSKO TURISTIČKI POLOŽAJ
 - 1.1. Geografski položaj i veličina
 - 1.2. Istorijski kontekst i kulturno nasleđe
2. FIZIČKO-GEOGRAFSKI FAKTORI CRKVIČKOG POLJA
 - 2.1. Geološke karakteristike
 - 2.2. Geomorfološke karakteristike
 - 2.3. Klimatske odlike
 - 2.4. Hidrološke osobenosti
 - 2.5. Biljni i životinjski svijet
 - 2.6. Ekologija i Pejzaži
3. FAKTORI RAZVOJA TURIZMA NA TERITORIJI OPŠTINE PLUŽINE
 - 3.1. Ruralni turizam i njegove osobenosti
 - 3.2. Model eko i etno-sela
 - 3.2.1. Implikacije poslovanja eko i etno-sela na razvoj ruralnog turizma
 - 3.2.2. Demografska kretanja u kontekstu poslovanja eko i etno-sela
 - 3.3. Turistička infrastruktura, valorizacija i turističko tržište
4. EKO-SELA I ETNO-SELA CRKVIČKOG POLJA
 - 4.2. Etno-selo Montenegro
 - 4.3. Eko-selo Milogora
 - 4.4. Eko-selo Jugoslavija
 - 4.6. Ostali turističko-atraktivni objekti
5. TURISTIČKA POSJEĆENOST
 - 5.1. Javni i privatni smještajni kapaciteti
 - 5.2. Mapiranje ključnih učesnika u turizmu
 - 5.3. Iskustva Crkvičkog polja u razvoju ruralnog turizma
6. BUDUĆE PERSPEKTIVE RAZVOJA EKO I ETNO-SELA U CRKVIČKOM POLJU
 - 6.1. Investiciona strategija i konkurentnost
 - 6.2. Turistička vizija i pozicioniranje

ZAKLJUČAK

LITERATURA

1. CRKVIČKO POLJE I NJEGOV GEOGRAFSKO TURISTIČKI POLOŽAJ

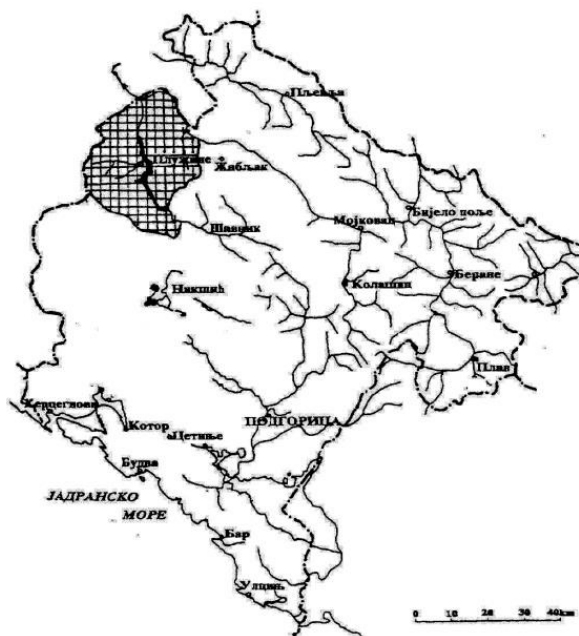
Pivski kraj ni do danas nije dovoljno istražen i ako o Pivi postoji niz značajnih sadržaja. Prvi istraživači Pive bili su Tice 1884, zatim Baldaci 1883, Hasert 1985, i naš poznati geograf Jovan Cvijić koji je proučavao pivski kraj u toku 1899. i 1923. godine. Kasnija istraživanja (geološka problematika) vršili su Zarije Bešić i Kajser, a rasporedom biljnog svijeta V. Blečić, pronasavši u Pivi pojedine endemske vrste. Antropološka istraživanja je vršio Sv. Tomić i V. Gušić. Poslije drugog svjetskog rata zavidne rezultate u proučavanju Pive dali su B. Milojević („Dolina Pive, Tare i Morače”) i Z. Bešić koji daje iscrpnu studiju o geološkoj građi pivskog prostora, „Geologija donjeg sliva Pive i Tare”. U regionalnom diferenciranju Crne Gore (posebno durmitorskog kraja) značajnu ulogu ima Milorad Vasović, a detaljan prikaz o geološkoj, petrografskoj, hidrološkoj i morfološkoj strukturi sjeverozapadne Crne Gore dao je crnogorski geolog Zarije Bešić. Iscrpnu etnografsko-istorijsku studiju o Pivi napisao je Obren Blagojević. To je kapitalno djelo koje po njegovim riječima predstavlja samo „opšti uvod u podstrek za dalja specijalna ispitivanja”. Geološkom problematikom se bavio M. Mirković u knjizi „Geološki sastav i tektonika planine Durmitora, Planine pivske i Volujka”. Zatim, proučavanjem planinskih jezera u Crnoj Gori bavio se S. Stanković u knjizi pod naslovom „Visoko-planinska jezera”. Speleologiju i morfologiju karsta vršio je M. Lješević i rezultate svojih istraživanja objavio u knjizi „Karst Pive”. Godine 2004, izašla je knjiga M. Radulovića koja predstavlja solidnu osnovu iz oblasti geologije-geomorfologije i hidro-geologije karsta Pive. Veliki doprinos za daljim upoznavanjem i svestranijim istraživanjem ovog kraja dao je geograf Blažo Dubljević u studiji „Planina Pivska”. Njegova terenska istraživanja koja je objavio na Planini pivskoj i unio u ovu knjigu velikim dijelom su korišćena u ovom radu. Izuzetan doprinos u proučavanju Crkvičkoga polja dao je M. Popović u svojem djelu Crkvičko Polje nad kanjonima Pive i Tare. (Popović Mirko 2005., 10)

Planina pivska, šire posmatrana, sastavni je dio durmitorske regije koja obuhvata sjeverozapadni dio Republike Crne Gore i predstavlja izdvojenu geomorfološku cjelinu velikog prostranstva. U reljefnoj strukturi dominira Jezersko-pivska visoravan (1400-1450m). Greben visokog Durmitora (2523m) nadvisuje je za 1000m i dijeli ga na Pivu i Drobnjak. Durmitorsku regiju sa sjevera zatvara Ljubišnja (2238), sa juga Vojnik (1997m), sa istoka Sinjajevina (2214), sa zapada i jugo-zapada Golija (1942), sa sjeverozapada Volujak (2396). U ovim granicama dobićemo izdvojenu elipsu dužine 8km širine 35km, čiji je geometrijski centar masiv Durmitora. Unutar elipse je Jezersko-pivska visoravan. (Dubljević Blažo, 2006., 9.)

Piva je prema sjeveru široko otvorena prema dolini gornje Drine, prema zapadu je preko prevoja Ravno vezana za Gatačko polje. Kanjonskom dolinom i uskom površi sa njene desne strane je vezana za Drobunjake, dok duboki kanjon Tare više odvaja nego spaja Pivu sa Jezerima. Ona predstavlja amfiteatralno udubljenje pravca jug-sjever. Tim pravcem sa izvjesnim odstupanjima se pruža kanjonska dolina Pive i Komarnice. Sa istoka, zapada i juga ovu površ uokviruju visoki planinski grebeni. To sve zajedno čini da je Piva jasno izdvojena cjelina, sa svim karakteristikama relativno izdvojene cjeline. Zauzima prostor između $42^{\circ} 58' 40''$ i $42^{\circ} 21' 45''$ sjeverne geografske širine i $18^{\circ} 39' 30''$ i $18^{\circ} 59' 50''$ istočne geografske dužine (po Griniču). Kao što je rečeno, Piva se nalazi na sjeverozapadu Crne Gore a uz granicu Bosne i Hercegovine (Republike Srpske).

Sl. 1. Položaj u okruženju

2

Malo je oblasti koje se jasno odvajaju od okolnih teritorija kao što je Piva. Piva ima jasne prirodne granice. Najčešće su to planinski grebeni, a samo prema sjeveru je rijeka Tara koja je takođe jedna prirodna granica. Istočna granica Pive počinje na Tari nizvodno od Tepaca na ulasku u relativno neprohodni kanjon Tare. Odatle uz Lice izbija na vrh Velikog Štuoca (2240m). Zatim preko grebena Rbatine, Bobotovog kuka, Štita, Škrčkog ždrijela, pada na Prijespju. Od Prijespe, gdje presijeca put Žabljak-Plužine, granica nastavlja preko Lojalnika, Studene, Buručkovca, visoke površi Dragaljeva silazi na Komarnicu između sela Dobrovsko i Bezuje. Zatim granica ide uzvodno uz Komarnicu do uzlaska kanjona Nevidio, odnosno sastavaka sa Pridvoricom. Odatle uz litice Kimga granica izlazi na Vojnik. Južna granica ide grebenom Vojnika, zatim preko Javorka izlazi na vrh Šišmana, grebenom Golije (Bajovo Ždrijelo) preko vrha Ledenika (1883) pada na Ravno. Od Ravnog se granica nastavlja preko Knež strane i Vlasulje, zaobilazi Trnovačko jezero kod Šarene lastve. (Popović Mirko 2005.,10)

Sjeverna granica počinje od Maglića, odakle se spušta na prevoj Stubice, preko Ulubića i Vučeva na sastavke Pive i Tare kod Šćepan polja. Od Šćepan polja granica se nastavlja uzvodno Tarom do Kaluđerovače u Tepcima. Ovako ograničena Piva ni iz daleka nema pravilan oblik već je veoma razučena. Razučenost je uslovljena velikom disekcijom reljefa i istorijskim razlozima. (Lješević Milutin, 2004., 11.)

Na Planini pivskoj su 19 sela. Naselja su razbijenog tipa i zauzimaju veliku površinu. Najveći broj stanovnika ima Crkvičko Polje. Ono je u svim popisnim periodima imalo najveći broj stanovnika. Planina pivska zajedno sa Župom pivskom administrativno pripada opštini Plužine. (Dubljević Blažo, 2006., 11.)

Sl. 2. Planina Pivska i Župa pivska

Male partije paleozoika čine integralni dio paleozojske strukture jugoistočne Bosne, koji na sastavu Pive i Tare prelazi na teritoriju Crne Gore. Paleozoik Šćepan polja sastoji se od finih škriljaca i pješčara zelene, sive i žute boje. Slojevi paleozoika javljaju se ogolićeni na više mjesta u dubljim slojevima kanjonske doline Pive i Tare, a zalaze ispod trijaskih krečnjaka. Iznad paleozoika je verfen (donji trijas). Na više mjesta se mogu zapaziti i eruptivi.

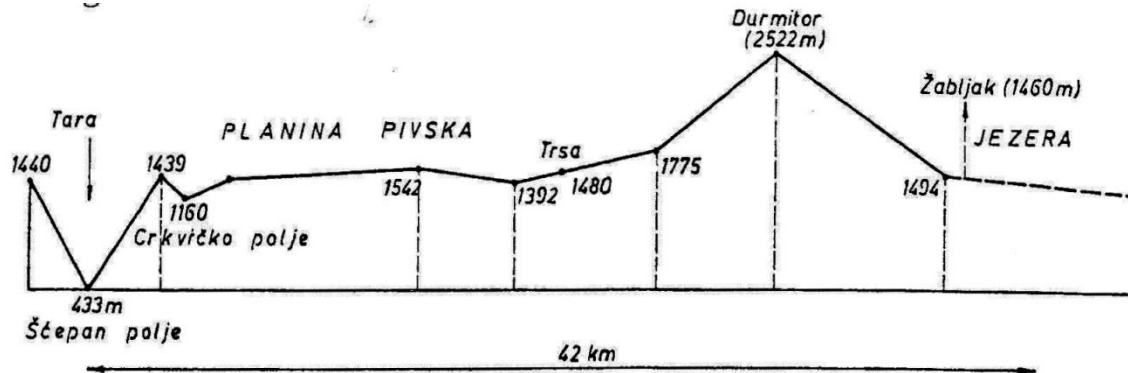
Na desnoj obali Komarnice, na lokalitetu Kruševica (**Dubljević Blažo, 2006., 15.**), (blizu ušća Sinjca u Pivu), ispod trijaskih dolomita i dolomitskih krečnjaka, ogolićeni su verenski pješčari, pjeskoviti sivi pločasti krečnjaci. Dvije eruptivne žice, probile su slojeve verfena. U slojevima verfena, a naročito u pjeskovitim krečnjacima javljaju se, vrlo često rđavo očuvani ostaci *Naticella costata*. Ovaj izdanak je produženje verfenskih slojeva Sinjca i okoline Pivskog manastira i može se smatrati kao njihov sastavni dio. (**Bešić Zarija, 1953, 73.**)

Ako se detaljnije analizira geološki profil Planine pivske od Kostove grede (Kanjon Pive) do Bijelog Brijega (kanjon Tare), u rasponu od 13km vazdušne linije, jasno se uočava da je Planina pivska građena od trijaskih i jurskih krečnjaka velike mogućnosti (oko 1000m). Interesantno je da se nepropusna podloga ne javlja u kanjonu Pive na lokalitetu Kostova Greda. Ovdje trijaski krečnjaci silaze duboko ispod korita Pive. To se može objasniti mlađim tektonskim poremećajima. (**Dubljević Blažo, 2006, 16.**)

Sl. 3. Osobenost reljefa Pive

Čitav prostor Planine pivske pokrivaju slojevi trijaskih krečnjaka sa izuzetkom središnjeg dijela na prostoru Crkvičkog Polja (dužine 3,5km). Uvalu Crkvičkog polja pokrivaju neogeni slojevi, sivo-žuti, kvarcni pješčari, pjeskoviti laporci, pjeskoviti krečnjaci sa slatkovodnom faunom. Nepropusni slojevi uslovili su pojavu izvora (slavanj i dr.)

Sl. 4. Profil jezero-pivske visoravni

Uzevši u cjelini, geološka struktura Planine pivske je dosta jednostrana. Skoro sva Planina je građena od trijaskih (manje jurskih) krečnjaka i dolomita, osim pomenute uvale u središnjem dijelu. Ovakva geološka i petrografska struktura ima vidnog odraza na hidrogeografske karakteristike, vegetacijski pokrivač i pedološku strukturu.

Krečnjaci u durmitorskom kraju nastali su oko mezozojske ere (trijas, jura i kreda). Imaju veliko rasprostranjenje na području sjeverne Crne Gore. Vulkanske stijene su otkrivene na manjim lokalitetima u kanjonima Pive i Tare, kao slojevi pločastog krečnjaka i laporovitog krečnjaka. Sedimenti krede su široko rasprostranjeni u slojevima krečnjaka, dolomita i dolomitičnih krečnjaka debljine 800-1000m. (Lješević Milutin, 2004., 11.)

Krečnjaci imaju široki prostor rasprostiranja. Oko 84% topografske površine čine krečnjaci. Svrstavaju se u tri kategorije: čisti krečnjak (ac), dolomitični (bd) i laporovito-pjeskoviti krečnjaci (e). Između njih ima dosta sličnosti pa ih je teško razlikovati.

Pisati o Crkvičkom Polju, a ne reći ništa o Tari – jednoj od najljepših rijeka u Evropi, bio bi veliki promašaj. Daćemo zato o njoj nekoliko geografskih karakteristika. Njena ukupna dužina toka je 145 km i to je najduža crnogorska rijeka. Prosječni protok vode u Tari je 80 m u sekundi. Kanjon Tare je dubok oko 1350 m, što ga čini najdubljim i najljepšim u Evropi. Tara nastaje od rječica Veruše i Osipaonice koje se sastaju kod Hana Garančića na koti od 1850 metara nadmorske visine, a spušta se riječnim tokom na 450 metara nadmorske visine, pa kod Šćepan Polja, zajedno sa rijekom Pivom pravi Drinu.

Na ovoj rijeci vođene su mnoge bitke. Istorijski događaji koji su bili od presudnog značaja za Crnu Goru odigravali su se često na ovoj rijeci. Tako je i đeneral Janko Vukotić dočekao u Mojkovcu nadmoćnu austro – ugarsku vojsku na obalama Tare. Turske velike vojske Pivljani su sa oružjem i pjesmom dočekivali. Ranije ili kasnije svaki zavojevač je doživio svoj neuspjeh na Tari jer narod koji pored nje živi ne pokorava se nikom. Pivljani se nijesu pokorili ni 1941. godine, ni mnogo vjekova ranije. Oni su uvijek branili svoja ognjišta. Objašnjiva je čovjekova želja da dođe u ove krajeve, vidi ljepotu rijeke, njene kanjone, bjelinu vode što skače s kamena na kamen, prelijeva se iz

modrozelenе boje u bijelu, pa ope naizmjenično te boje Tare prelaze u svjetlost. Dragocjena je ova rijeka. Pored čudesne ljepote, ona je podesna i za „saobraćaj“ i transport balvana. Tarom je prevezeno na milione kubnih metara najljepšeg drveta jele, bora i smrčе. U njenim njedrima odgaja se najplemenitija riba – pastrmka potočara, ekološki čista i zdrava. Tara je braniteljica i i pojilica divljači, srna i divokoza koje noću silaze i piju vodu ove rijeke, a pred zoru se vraćaju na neko uzvišenje i čekaju u stadu da svane dan. Tara je turistička i svjetska atrakcija i kao takva je zakonom zaštićena. Kao prirodna rijetkost. Štiti je njena iskonska ljepota. To je rijeka rajska.

U Crkvičkom Polju kao i naciјeloј Planini pivskoj je ostala i do danas nenarušena priroda. Njena ljepota je čudesna, divili su joj se brojni naučnici, književnici, turisti i ljubitelji prirode. Otkrivanje Planine pивske kao prirodnog fenomena u naučnom pogledu otpočelo je polovinom XIX vijeka. O ovim ljepotama pisali su mnogi poznati prirodnjaci i etnografi, književnici, putopisci i putnici, zaljubljenici rijetkih prirodnih fenomena kojima obiluje ova planina. To nema nigdje na svijetu. Čovjek u susretu sa ovom planinom i njenim pejzažom ostaje zadivljen snagom prirode koja je vajala čarobne obrte kanjona Tare i Pive i same planine. Tektonskim lomovima, burnim i tihim fizičkim i hemijskim djelovanjem prirodnih sila, vjetra i vode nastao je neponovljivi reljef Pive i sela Crkvičkog Polja na čijem području se često sudaraju vjetrovi sjevera i juga. Sjeverac je hladan vjetar iz pravca Tare, on tjera maglu uz planinu, a jug je jak vjetar i nekada duva brzinom i preko 100 km na čas. Kad je topso snijeg se topi. Jug najčešće duva u proljeće i obično snijeg tada okopni. (Lješević Milutin, 2004., 11.)

Crkvičko Polje, ili kako se ponegdje drugačije zove sa širom okolinom, Donje Crkvice, veliko je i ujedno krajnje selo na samoj površini Planine pивske. Samo selo je oivičeno dubokim kanjonima rijeke Pive i Tare koje se na Šćepan Polju sastaju i prave Drinu. U tom trouglu oivičenom planinskim rijekama sa dvije strane i planinskim visovima sa treće strane, smjestilo se Crkvičko Polje pravcem istoka prema zapadu. Dužina sela iznosi 10,5 km, a širina blizu 8,5 km, njegova nadmorska visina u prosjeku iznosi oko 950 m. Sa njegovih okolnih brda pruža se divan pogled na Durmitor, Ljubišnju i Maglić. Samo selo je u ravnici. Brdašće Križevac ga dijeli na Donje i Gornje Polje, ali selo kao cjelina ima niz manjih zaselaka kao što su Vraca, Ratkovići, Rundina, Čengića Polje i druga. Selo je blago nagnuto u pravcu istoka i sjeveroistoka. Crkvičko Polje sa istočne strane okružuje veliko brdo Gradina, Pobuđa i Zavala, obrasli niskim rastinjem, smrekom i lijeskom. (Popović Mirko 2005., 10)

Selo je dobilo naziv Crkvičko Polje po velikom broju crkava, sagrađenim od drveta i kamena. Predanje kaže da je u tursko doba na Rudini bilo 25 dućana koje su turci držali i snabdjevali raju sa robom. Sa južne strane, selo okružuju divna šumovita brda kao što su: Sokolina, Bjeluševac, Rajinovica, Koprivnjača i Bojkovac. Po ovim brdima, obraslim šumom, prostire se kompleks gustih četinara. Najviši vrh brda u ovom južnom dijelu je Maća sa 1450 m nadmorske visine.

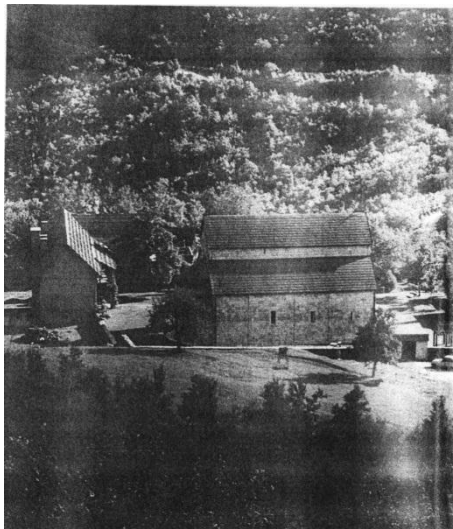
Selo je bogato vodom – u Gornjem Polju postoje tri izvora zdrave pitke vode: Kadionica, Slavanj i Bukovnik; u Donjem Polju postoje dva izvorišta dobre vode i to su Vrba i Džomba. Na katunu u Grabač Vrhу nalazi se izvor zdrave, bistre i nadasve hladne vode koja se zove Graba. Njena voda i ljeti ostaje reska i hladna po cio dan, tako da je to fenomen i rijetkost kakva na području cijelog Durmitora ne postoji. U kanjon Tare se

okomito spuštaju strme strane i stijene Gradine, Pogledine, Rajinovice, koje impresivno djeluju. Iz njihovih litica rastu usamljeni borovi koji izgledaju kao vojnici na „mrtvoj straži“. Ove stijene imaju udubljenja koja su za čovjeka nepristupačna i tu se obično legu suri orlovi, jastrebovi, sivi sokolovi druge ptice. Stijene su njihova postojbina od davnina, tu je njihov zavičaj. Orlovi „dežuraju“ i kad je lijepo vrijeme kruže nad selom osmatrajući sa velike visine zečeve, malu jagnjag i jarad, a ponekad ugrabe i poneku kokošku. Oni imaju veoma razvijeno čulo vida, kruže na velikoj visini i postepeno u krugovima spuštajući se, hitro se ustreme na žrtvu koju uhvate u kandže i nose je na neki slobodan prostor da se počaste i nahrane. Ovdje je zavičaj ševa i sjenica, raznih ptica pjevačica; najviše ima vrabaca a pojavljuju se i laste u proljeće i jesen. Kada nastupi zima ždralovi u dugom nizu lete visoko, što je znak da zima uveliko počinje. (Popović Mirko 2005.,10)

Ovdje žive i divlje životinje kao što su vuk, medvjed, divlja svinja, lasica i lisica. Često se srijeću stada plemenite divljači – srna i divokoza; predio je pun zečeva. Mještani se udružuju, idu u lov i najčešće se ne vraćaju iz lovišta Brijega bez dobrog ulova.

Istorijski kontekst i kulturno nasleđe

Pisati o Pivi teško je zaobići Pivski manastir. Sagrađen na izvoru rijeke Pive 1573-1586. god., a preseljen na Sinjac 1982 god., zbog potopa Pive. Pivski manastir rađen u vremenu obnove Pečke patrijaršije, kao duhovni prosvjetno-umjetnički, oslobodilački i narodni centar stare Hercegovine, imao je sreću što su u njemu stvarali najveći slikari, prije svih genijalni Longin, književnici-prepisivači Ratsoder, Avakum, Zlataj sa Zlataja.

Sl. 4. Pivski manastir

Uz ovu stvaralačku ulogu Pive, treba istaći da su u manastiru radila istaknuta i najistaknutija duhovna lica koja su poput osnivača Pive Savatija, kasnije srpskog patrijarha i arhimadrita Arsenija Gagovića, takođe Pivljanina, označavala čitave periode svojom ulogom. Uz pomenutog patrijarha Savatija, Piva je dala još tri patrijarha i to:

Makarije (Gagović-Sokolović) patrijarh srpski u vremenu od 1557-1570/1, obnovitelj srpske patrijaršije.

Antonije (Gagović-Sokolović) patrijarh srpski 1572-1575, naslijedio je Makarija o čemu svjedoči freska u manastiru Sv. Nikole u Banji, kod Priboja. (**Kosta Radović, 1998, 63.**)

Gerasin (Gagović-Sokolović) patrijarh srpski 1574-1580., rođak patrijarha Makarija.

Bez pretjerivanja se može reći da je Pivski manastir dugo ostvarivao ulogu centra srpske pravoslavne crkve, kao duhovni univerzitet i kadrovska baza. Do drugog svjetskog rata, ovaj manastir bio je najveći zemljoposjednik u Crnoj Gori (posjedovao je više od 800 hektara zemlje i šume). Darodavci su bili kaluđeri, seljaci, majstori, kneževi, vojvode, plemići, carevi, mitropoliti, banovi itd. Najveći darodavac je patrijarh srpski Savatije. U znak tradicije kulturnog stvaralaštva svake godine se održavaju književni susreti kod Pivskog manastira. Na desnoj obali Pive, na Šćepan polju otkrivena je crkva nepoznate posvete. Pretpostavlja se da je bila posvećena Sv. Stjepanu po kome je i Šćepan polje dobilo ime. (*Istorija Crne Gore, Titograd: Redakcija za istoriju Crne Gore, 1970., st. 448.*)

U interijeru crkve zapažaju se fragmenti fresaka što potvrđuje da potiče iz predturskog perioda. Hram je rekonstruisan i konzerviran. U zaseoku Zagrađe, iznad Šćepan polja, a u blizini grada Sokola, postoji dobro očuvana crkva. Mještani je nazivaju „Manastir” ili „Hercegova crkva”. Građena je od kamenih blokova srednje veličine. Stoljećima je bila zapuštena i zarasla vegetacijom. Tokom 1974. god. crkva je očišćenja i izvršena priprema za sistematsko istraživanje i konzerviranje. Na unutrašnjim zidovima nema fresaka, postoje samo niše u kojima su vjerovatno bile freske. (**Dubljević Blažo, 2006., 193.**) U hramu se nalazi prevrnuti stećak od lijepog tesanog kamena. To je grob nekog uglednog člana iz vremena Hercega Stjepana.

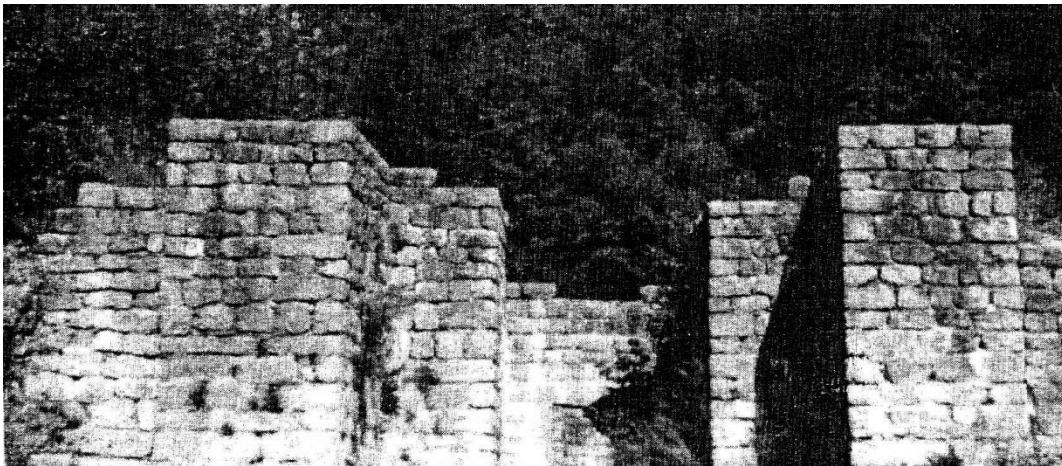
Sl.5. Zaselak Zagrađe – Hercegova crkva

Na crkvi postoji prizidana uska i dugačka kapela, možda je to bila kapela jedne od žena (katolkinja) Herceg Stjepana, pošto se Herceg ženio više puta. Sa sigurnošću se ne može tvrditi ko je graditelj hrama, samo je nesumnjivo da domaći majstor nije.

Turci su u ovom hramu vidjeli sličnost sa džamijom, pa su ga pošteditelj rušenja, a onaj na Šćepan Polju nijesu pošteditelj. Postoji vjerovatnoća da je hram prvo bio adaptiran u džamiju (pošto nije bio porušen) za potrebe posade. Vojska je morala imati bogomolju.

U neposrednoj blizini Hercegove crkve postoji česma „SASINA”. Ovaj naziv upućuje na zaključak da su u srednjem vijeku ovdje živjeli i radili rudari Sasi.

U širem području Šćepan Polja javljaju se eruptivi, korišćenje rude, vjerovatno bakra, moralo je postojati. (Dubljević Blažo, 2006., 192)

sl. 6. Obnovljeni temelji crkve Sv. Stjepana u Šćepan Polju koju su srušili Turci polovinom XV vijeka (1466)

Osnovni ciljevi i zaštita kulturno-istorijskog nasleđa su:

- Čuvanje, zaštita i stavljanje na raspolaganje javnosti i kulturnih spomenika u kulturno obrazovne, naučne, privredne i turističko-rekreativne svrhe;
- Dalja istraživanja prostora u cilju otkrivanja, evidentiranja i kategorisanja spomenika kulture, zaštita kroz izradu neophodnih dokumentacija, projekata konzervacije itd.
- Naučna valorizacija kulturnog nasleđa;
- Izvođenje konzervatorskih i drugih tehničkih radova na objektima kulture od posebnog značaja za koje postoje odluke o zaštiti i sanaciji;
- Saradnja institucija za zaštitu spomenika kulture u cilju stvaranja uslova zaštite kulturnih spomenika.

Pisani dokumenti

Prvi pisani dokument na području Pive nalazimo kod Hercega Stjepana i njegove žene Jelene i sina Vladislava. To je mirovni ugovor sačinjen 19.julla 1435.godine koji je sačuvan u Dubrovačkom arhivu. Nosioi pismenosti u srpskim zemljama u XV i XVI vijeku bili su manastiri i crkve. Na području Pive to je bio Pivski manastir Uspenja presvete Bogorodice. Škola Pivskog manastira djeluje neprestano od XV do XX vijeka. To je najduži period prepisivačke škole u Crnoj Gori, pa i na Balkanu. Manastir Piva je bio bogat, jer je širom Pive imao posjede. Tu su se sticali učenici kaluđeri, a bio je na raskrsnici puteva koji vode za Dubrovnik, Carigrad, Skadar i Travnik. (Popović Mirko 2005.,10)

Ponovno uspostavljanje srpske crkvene organizacije, obnova Pečke patrijaršije 1557.godine, za srpski narod bio je događaj od presudne važnosti. Pored ostalog i za veliku crkvenu i umjetničku obnovu. Neimari, ikonopisci i zlatari bili su neophodni za crkvenu obnovu jer su se u to vrijeme gradili hramovi, obnavljali stari, slikane su nove ikone, obnavljane su stare, izrađivani su putiri, rezbarena su crkvena vrata, jer bez toga se nije mogao zamisliti crkveni život. To je doba poleta i obnove crkve. O majstorima, izvođačima ovih obimnih poslova zna se malo. Najveći dio slikara poticao je iz monaških i sveštenečkih redova. Tako je Longin, najugledniji srpski živopisac druge polovine XVI vijeka slikao ikone u istočnoj Bosni (Lovnica), na Kosovu (Dečani) i u Crnoj Gori (Piva). Izuzetna ličnost među umjetnicima koji su radili na prelazu iz XVI u XVII vijek bio je pop Strahinja iz Budimlja. On je manastiru Pivi prilježno radio zidne slike. Tako je "u naosu svete Trojice kod Pljevalja živopisao u orvoj zoni likove Nemanjića: od Stefana Nemanje do cara Uroša, u priprati Pive dio ciklusa Dela apostolskih, prosimidiji Morače temu premudrost sazda sebi hram".

U staroj Hercegovini krajem XVI i početkom XVII vijeka (a tu je podpadala i Piva) ukrašavali su majstori crkvena vrata i igumanske stolice, pjevnice i dr. Manastiri su vješto raspoređivali oskudan repertoar motiva šestokrake zvijezde, rombove, rijetko krst ili cvijetni ukras "neko od tih radova kao vrata ili igumanska stolica u Pivi oko 1600 kivot Stefana Prvovjencanog 1608, pjevnice iz Trojice Pljevaljske oko 1600, prava su umjetnička ostvarenja". Grčki majstori su živopisali manastir Pivu u periodu od 1604 do 1606.godine. Oni su radili dva velika posla, živopisanje naosa i oltara manstirske crkve u Pivi.

Austroturski rat, započet 1683. godine, s vremenom se sve više približavao oblastima u kojima je živio srpski narod. Od 1688. godine od sledeće dvije godine središnji krajevi Pečke patrijaršije postali su ratna poprišta. Srpske crkva i narod su se značajno angažovali u ovom ratu, tako je počinjala zamirati svaka umjetnička djelatnost. Kada su Austrijanci zauzeli istočnu Bosnu i izbili na Drinu između 1688. i 1689. godine, nastalo je značajno ostvarenje ikonopisa. Tako je na ikoni koja se sada nalazi u Foči, monumentalnoj po dimenzijama, predstavljen Hristos kako sjedi na raskošnom prestolu. U isto vrijeme je u Sarajevu majstor zvani Sava iskovao jedan trikir koji je kujundžija Drašković poklonio manastiru Pivi. Prava velika kriza nastupila je 1690. godine zbog snažne podrške Srba Austrijancima, prilikom njihovog prodora južno od Save i Dunava. Ali kada se ratna sreća preokrenula i Austrijance se počeli povlačiti, hiljade srpskih porodica priključilo se svojim saveznicima u odstupanju. Srpska crkva i njen patrijarh Arsenije III podsticali su ustanak i učestvovali u njemu. Mnogi predstavnici sveštenstva, među njima i čitava bratstva, krenuli su uz bijeg u nadi da će on biti kratkotrajan. Veliki broj manastira je opustio i na taj način zamire lagano polet obnove i gradnje crkava i manastira. Đakon Atansije je u svom dragocjenom opisu "Vtoroe zapustenie" namijenjen ruskoj velikoj kneginji Sofiji Aleksejevnoj iznio krajnje sumornu sliku tadašnjeg stanja: "crkve su napuštene, monahe proganjaju, riznice hramova su opljačkane". Odlaskom srpkog sveštenstva na čelu sa Arsenijem III Čarnojevićem, zamro je život u srpskim manastirima stare Srbije i Hercegovine. Međutim, Piva je zračila svojom školom, svojom riznicom, njeni monasi manastir nijesu napuštali već su neumorno radili na prepisivanju knjiga koje su kradom preko Turske i Austrijske teritorije dostavljali svom patrijarhu i

ostalim crkvenim velikodostojnicima sa sjedištem u Sent Andreji. (Popović Mirko 2005.,10)

Mada su smatrali da su privremeno napustili stara ognjišta, svi srbi i sveštenstvo u novom kraju su projonuli da zadovolje duhovne i crkvene potrebe. O tom govore crkvena arhivska svjedočanstva i umjetnički spomenici koje su Srbi podigli u istočnom dijelu Austrijskog carstva.

Ovakve i slične zapise hroničar je zabilježio, a mnogi događaji ostali su nezabilježeni; možda su bili tragičniji od ovoga, a neki su zabilježeni pa su bilješke uništene u požirima kakvih je bilo. Do temelja je bio razoren, npr., Cetinjski manastir 1692. godine od skadarskog paše Sulejmana Bušatlije. Strašna sudbina zadesila je i našu epsku poeziju koja je bila zapisana, bila je u knjigama, knjige su izgorjele, ili su neke uništene, ali ostalo je narodno pamćenje koje traje do današnjih dana.

Školstvo

Rasadnik pismenosti na području Pive bio je Pivski manstir, podignut 1573. do 1586. godine. Gradnju je započeo patrijarh Makarije, a završio je patrijarh Savatije Sokolović. Kao što smo istakli manastir je živopisan više puta; 1589., 1604., 1605. i 1626. godine. U ovom manastiru su se pismenosti učili sveštenici i plemenske vođe. Manastir, u kom su pisane ili prepisivane crkvene knjige, a ponekad su zapisivana i zbivanja na području Pive, Drobnjaka i Uskoka, bio je sjedište kulture i stalna veza sa svijetom. Krajem 1782. godine u požaru, manastir je teško oštećen. Obnovio ga je iguman Arsenije Gagović, znameniti velikodostojnik, koji je pronio slavu manastira širom Evrope i dospio je do ruskog cara tražeći od njega da učini pomoć ovom hramu. On je kod ruskog cara uspio da za Pivski manastir izdejstvuje stalnu pomoć kakvu je ranije imao manstir Mileševo u Srbiji. Sinod Ruske pravoslavne crkve je predložio caru da mu dodjeli 150 rubalja penzije zbog usluga učinjenih Rusiji. Kada se govori o školama kao rasadnicima znanja u ovom kraju, njihov razvoj je uporedo išao sa gradnjom crkava tako da su prvi učitelji u osnovnim školama bili sveštenici, činovnici, oficiri. Školovanih učitelja nije bilo u početku, škole su po Pivskim selima obično počinjale sa radom u privatnim kućama jer školske zgrade nijesu bile izgrađene, nije bilo sredstava za to. Narod je teško živio, bio je u stalnoj i grčevitoj borbi protiv Turaka i drugih nedaća, stalno je siromašio, a uslovi života bili su vrlo teški. Zime su bile duge i hladne sa puno snijega i trajale su od Mitrova do Đurđeva dana. Priroda, koliko je bila lijepa, toliko je bila i surova. U periodu od 1878. do 1916. godine u čitavoj Pivi radilo je 13 škola i to na Goranjsku, Crkvičkom Polju, Stabnima, Breznima, Borkovićima, Mratinju, Bezuju, Ravnom, Boričju, Pišču, Crnoj Gori, Nedajnom i Rudnicama. Odrasli đaci iz udaljenih sela su putovali do škole u Crkvičkom Polju i po nekoliko kilometara, znači bili su đaci pješaci iako se tada tako nijesu zvali. U osnovnu školu u Crkvičkom Polju u početku su se upisivala pretežno muška djeca, a što se vidi iz sledećeg pregleda

Pregled broja đaka po godinama:

Školske 1883/84. sa 36 dječaka i 2 djevojčice

školske 1884/85. sa 61 dječaka
 školske 1885/86. sa 49 dječaka
 školske 1886/87 sa 39 dječaka
 školske 1887/88. sa 45 dječaka
 školske 1889/90. sa 21 dječaka i 1 djevojčica
 školske 1890/91. sa 39 dječaka
 školske 1891/92. sa 37 dječaka
 školske 1892/93. sa 39 dječaka
 školske 1893/94. sa 37 dječaka
 školske 1894/95 sa 37 dječaka
 školske 1895/96. sa 36 dječaka i 1 djevojčica
 školske 1896/97. sa 30 dječaka i 1 djevojčica
 školske 1897/98. sa 34 dječaka
 školske 1898/99 sa 34 dječaka i 2 djevojčice
 školske 1899/90. sa 24 dječaka
 školske 1900/01. sa 20 dječaka
 školske 1901/02. sa 24 dječaka
 školske 1902/03. sa 29 dječaka
 školske 1903/04. sa 48 dječaka
 školske 1904/05. sa 42 dječaka
 školske 1905/06. sa 51 dječaka
 školske 1906/07. sa 52 dječaka
 školske 1907/08. sa 39 dječaka
 školske 1908/09. sa 44 dječaka
 školske 1909/10. sa 47 dječaka

Iz ovog pregleda se vidi da je za dvadeset i sedam godina školu u Crkvičkom Polju učilo svega devet djevojčica, što znači da Crkvičani nijesu slali žensku djecu u školu.

Đaci su školu pohađali neuredno iako su već bili poodrasli dječaci, a poneki i kao zreli momci. Prema đacima koji su bili nedisciplinovani, iako je fizičko kažnjavanje bilo zabranjeno, upotrebljavali su neki učitelji prut za šibanje po dlanovima. Nemirni đaci izvođeni su na klečanje, a oni najgori su "zatvarani" u školi poslije završetka nastave i zadržavani po nekoliko časova. U programu za osnovne škole napisane su obaveze učenika i učitelja. Evo šta stoji u programu za učitelja: "... učitelj je dužan da od učenika napravi ne samo umnog i razumnog, no i dobrog, aktivnog, čestitog i moralnog, jednom riječju karakternog člana porodice, plemena, svog naroda i svoje otadžbine...".

Program je propisivao prava i obaveze učenika. Sama zgrada osnovne škole u Crkvičkom Polju podignuta je uz pomoć knjaza i seljaka i mještana. Bila je sagrađena od drveta sa dvije učionice, od kojih je jedna bila hodnik i imala je svoje dvorište i dvije lijepo zasađene lipe. Danas su ove lipe velike i prelijepe. Dok je u Crkvičkom Polju učitelj bio Živko Radović, đaci ove škole, su 1950. godine zasadili nekoliko lipa i drugog rastinja, ali je ono uništeno prilikom izgradnje spomen doma na Rudini. Ostale su tri lipe od onih koje su tada zasadili. One lagano rastu u stare lipe koje danas imaju preko 120 godina.

Škola na Rudini bila je zračak svjetlosti u mraku nepismenosti toga doba. Ona je okupljala i primala u svoja njedra svu djecu sa Planine Pivske. Učitelji su bili veoma

strogi, tražili su da se lekcije moraju znati napamet. Mnogi đaci su se upisivali, a neki su vremenom napuštali školu plašeći se učitelja ako nijesu napisali domaći zadatak ili su bili nedisciplinovani pa su neredovno dolazili u školu. Škola je radila sve do Balkanskih ratova 1912. godine, kada je prestala sa radom jer nije imala učitelja. Učiteljski kadar je bio deficitaran, tako da je do njega teško bilo doći. Za vrijeme Prvog svjetskog rata Crna Gora je kapitulirala 1916. godine. Kralj Nikola je otišao iz zemlje. Mojковаčka bitka je bila posljednja bitka slavne crnogorske vojske koja je herojski branila odstupnicu i činila prolaz sroskoj vojsci za put preko Albanije. Kapitulacijom Crna Gora gubi svoju nezavisnost i austrougarske trupe zauzimaju čitavu teritoriju, postavljaju okupacionu upravu sa žandarmerijskim stanicama. Okupatorske vlasti uvele su velike dažbine, rekvizicija je bila teško podnošljiva. Tokom 1916. godine otpočelo je masovno interniranje stanovništva iz Pive i Crkvičkog Polja u Mađarsku. Samo za dvije godine internirano je preko osamsto Pivljana. Neki su tamo ostavljali svoje kosti, njih 49 je umrlo u mađarskim logorima. Godine okupacije bile su veoma teške. Rat je bijesnio svuda okolo. Nastupile su nerodne godine praćene glađu i smrtnim slučajevima. Pričali su stari Crkvičani da su u proljeće 1916. pa sve do 1918. godine brali ljeskove rese i od njih pekli hljeb. Nažalost, nije bilo dovoljno ni ljeskovih resa. Neki su jeli bukovu koru, ali najteže im je bilo bez soli. Ljudi su umirali u hodu kao životinje, nije imao ko da ih sahranjuje. U tako teškim uslovima škola u Crkvičkom Polju nije prestajala sa radom. Austrijske vlasti su tražile da škole nastave sa radom, ali zahtjevale su da kod đaka, tako i kod naroda. Da bi se ovi problemi prevazišli kao predsjednik školskog odbora proto Jovo Radović našao je rješenje sa austrijskim vlastima "da škola radi po ranijem programu, s tim da učenici uče oba pisma, ćirilicu i latinicu". On je predavao vjeronauku i ubjeđivao je seljake da će im đeca proširiti znanje ako uče oba pisma. Na ovakav kompromis koji je prota postigao sa austrijskim vlastima, pivske komite su se protivile. Oni su bili protiv austrijskih vlasti, pa su presuđivali svakom seljaku batinjanjem ili ubistvom ako je imao neku vezu i saradnju sa okupacionom vlašću. Komite su sporazum prote i austrijskih vlasti smatrale kao izdajnički akt, prijetili su im i nastojali da ga uhvate živog i da ga likvidiraju. Pratili su njegovo kretanje i čekali zgodnu priliku da ga uhvate. Tako im je pošlo za rukom da na Veliku gospojinu u Nikovićima, po obavljenoj službi u crkvi, uhvate prota i osude ga na smrt. Čim su za to saznali Crkvičani i Pivljani, ustali su na noge i protestvovali kod austrijskih vlasti. Sakupili su nešto zlatnika i otkupili prota od komita. U ovom događaju istakao se Neđeljko Popović iz Nikovića. Proto Jovo Radović je bio pionir školstva u Pivi, zalagao se da Pivljani u školu šalju i žensku djecu. On je osnovao biblioteku i čitaoncu. Kod njega su svraćali ugledni kulturni stvaraoci, kako u mirnodopskim, tako i u ratnim uslovima, ali svraćali su i njegovi seljaci koji su ga čuvali od svakog zla. Kada nije bilo učitelja, proto Jovo Radović je uvijek bio spreman da nadomjesti nedostatak školovanih učitelja. Uvijek je pripomogao i zamjenjivao nedostatak tog kadra.

Školske 1921/22. godine učitelj u osnovnoj školi u Crkvičkom Polju bio je Gavriilo Bajagić. Te godine je u Pivi radilo petnaest škola sa sedamnaest učitelja. Školske 1923/24. godine učitelj u osnovnoj školi bio je Stevan Bokan, a školske 1930/31. bila su dva učitelja, Vlahović Jovan i Ivanović Vukajlo. U junu 1932. godine škola na rudini je izgorjela pa je radila ponovo u privatnoj kući. Mještani Crkvičani, uz pomoć vlasti

Kraljevine Jugoslavije počeli su izgradnju nove osnovne škole, Većih dimenzija, od kamenih zidova. Ova zgrada je kao i prethodna imala hodnik i dvije učionice. U njoj su đaci učili sve do izbijanja rata. Za vrijeme Drugog svjetskog rata u njoj je sve do 1943. godine bila partizanska bolnica, kada je ponovo izgorjela i spaljena kao i mnoge kuće u Crkvičkom Polju. Za vrijeme Drugog svjetskog rata Crna Gora je bila pod okupacijom Italije. Italijanska vlast bila je snošljivija od Njemačke, Bugarske, Mađarske i drugih sila koje su okupirale Kraljevinu Jugoslaviju. Italijanska vlast je nastojala da naturi svoju kulturu, svoje pisce što je stvaralo otpor u narodu, ali česta promjena vlasti na području Pive i Crkvičkog Polja, u selu nije dopuštala razvoj školstva.

Razvoj školstva od 1945. u Crkvičkom Polju

Oslobođenjem Crkvičkog polja i Pive, završetkom rata, otpočele su sa radom osnovne škole u Crkvičkom Polju u privatnim kućama, jedna u Donjem Polju u kuli Tulovića, a druga u kući Bečka Kostića. Đci su bili odrasli i prerasli, ali želja im je bila da se opismen. Odma posle rata pristupilo se obnovi školske zgrade u Crkvičkom Polju. Napravljene su dvije učionice, pa je nastava te 1945/46. godine počel asa radom u školi na Rudini. Obnova školske zgrade je nasdtavljena i sledećih godina, tako da je obnovljen i drugi dio zgrade i podignut još jedan sprat. Škola je imala dovoljno prostora za prijem većeg broja učenika koji su pristizali iz svih sela sa Planine Pivske, ali najviše ih je bilo iz Crkvičkog Polj. pošto je škola obnovljena u cjelosti, a pritisak đaka je bio veliki jer sus e upisivali đaci sa područja čitave Planine Pivske. Zahvaljujući angažovanju prota Jova Radovića u Ministarstvu prosvjete osnovna škola u Crkvičkom Polju školske 1949/50. godine, prerasla je u sedmogodišnju, a potom u osmogodišnju školu. Nastava u obnovljenoj školskoj zgradi na Rudini održavana je do školske 1959/60. godine, kada je škola preseljena u novoizgrađeni Zadužni dom na Križevcu gdje se i sad nastava izvodi, ali sa malim brijem đaka. Školske 1957/58. godine otvorena je osnovna škola na Trsi. Otvaranjem ove škole smanjuje se pritisak đaka na osmogodišnju školu u crkvičkom Polju i 1962. godine dolazi do reorganizacije školstva u Pivi. Ukazuje se poteba da se na području Plužinske opštine uvede srednjoškolsko obrazovanje. Tako je 01.09.1976. godine počela sa radomprva škola usmjerenog obrazovanja i vaspitanja u Plužinama, a sledećegodine 02. jula 1977. godine Republički sekretarijat za obrazovanje, kulturu i nauku do nio je rješenje da škola usmjerenog obrazovanja i vaspitanja u Plužinama ispunjava sve uslove za rad.

Podizanje i obnavljanje hramova u Crkvičkom polju

Poslije obnove Pečke patrijaršije srpska crkva je nastojala da radi na duhovnoj obnovi i okupljanju Srba oko crkava i manastira. I pored teškoća krajem 16. i početkom 17. vijeka nastupio je period obnove i izgradnje novih hramova. Hercegovačka eparhija imala je veliki ugled u srpskom narodu, nazivana je "Božanstvena mitropolija". Njeno sjedište je jedno vrijeme bilo u manastiriru Mileševo. Manastir je 1459. godine razoren od strane Turaka, a padom Bosne 1463. godine njegovi kaluđeri su xse povukli u pravcu Crne Gore. Došli su na Šćepan Polje, služili u crkvi Šćepanici i kada su za to Turci saznali oni su je razorili. Mileševa, iako razorena, duhovno je zračila u srpskom narodu. Naš veliki

istraživač Jovan Cvijić je zapisao da su Turci najčešće rušili i palili male crkve, a takvih slučajeva bilo je u svim srpskim zemljama, pa i na području Pive. Crkve su morale plaćati harač (porez) i razne druge dažbine, a to su obično radili preko sveštenika koji su radili u malim crkvama. (Popović Mirko 2005.,10)

Prema narodnom predanju koje je ostavio Miladin Popović i pokazivanju starih Popovića, prva crkva u Crkvičkom Polju sagrađena je početkom 17. vijeka na Risnoj glavici. Crkva je pravljena od kamena. Nije imala sva obilježja današnje crkve, nije bila velika, pa nije ni mogla primiti vjerujuće seljane i zato se pristupilo izgradnji druge crkve od zemlje i drveta. Ova druga crkva građena je po odobrenju travničkog vezira. To je bila brvnara i bila je napravljena pretežno od drveta. Obje su imale pravougaone osnove sa polukružnom apsidom sa istične strane. Unutrašnjost crkve je bila siromašna, zidovi nijesu ikonopisani. Predanje kaže da je u ovome selu bilo još crkava, pa je po crkvama selo i dobilo naziv Crkvičko Polje.

Turci su krajem XVIII vijeka prilikom upada u Crkvičko Polje obje crkve zapalili, opljačkali i uništili sve relikvije. Stari Drago Popović ispričao mi je legendu o svetoj knjizi, jevanđelju sa srebrnim koricama, koje je nekoliko vjekova čuvano u bratstvu Popovića. Tu svetu knjigu donio je pop Lazo iz manastira Dobrilovina. Jevanđelje potiče iz ruske Kijevske crkve i čuvano je u crkvi i u bratstvu. Prilikom upada Turaka u Crkvičko Polje, jevanđelje je zaplijenjeno, oteto od njegovog đeda Alekse i odnijeto u Hercegovinu. Generacije Popovića išle su u Gacko i Bileću, tragali su za ovom svetom knjigom ali je nijesu pronašli. Najvjerovatnije su Turci uzeli srebro, a jevanđelje uništili.

Bratstvo Popovića je tu crkvu obnovilo, ali nije pravljena od kamena, već je bila drvena, koja je ponovo 1875. godine zapaljena i izgorjela. Poslije oslobođenja Pive i stvaranja crnogorske države, knjaz Nikola, prilikom prolaska kroz Pivu, naredio je da se u Crkvičkom Polju obnovi i sagrađi Saborni hram posvećen apostolima Petru i Pavlu. Početna sredstva za izgradnju crkve dao je kao prilog sam knjaz, a većinu materijalnih sredstava dale su bratsveničke porodice iz Crkvičkog Polja. (Popović Mirko 2005.,10)

Na Petrovdan, ljeta gospodnjeg 1994. godine, osveštan je iz temelja obnovljen hram Svetih apostola Petra i Pavla. Zasjao je u svom punom sjaju i ljepoti kao nekada. Pored velikog broja građana Crkvičkog Polja i okoline, osvećenju hrama prisustvovali su ministri vjera u Vladi crne Gore, prof. dr Slobodan Tomović, predsjednici opština Foče i Plužina, a svečani čin osvećenja obavio je Njegovo preosveštenstvo mitropolit crnogorsko primorski, zetsko brdski i skenderijski, gospodin dr Amfilohije Radović. Osvećenju hrama su prisustvovali mnogi Crkvičani i Pivljani koji žive u drugim krajevima naše zemlje.

Obnova manastira ispod Sokola nakon pet vjekova

Ova svetinja je dobila krov nakon pet vjekova. Radovi na obnovi hrama započeti su prije nekoliko godina. S obzirom na oskudna vremena u kojima je vršena obnova ovo je zaista veliki poduhvat. O kakvom se poduhvatu radi pokazuje i zapis poznatog istraživača prof.

dr Vojislava Đurića, koji je sedamdesetih godina i predvodio konzervaciju ostataka manastira. "Crkva na Zagrađu ispod Sokola" (stonog grada Hercega Stefana) koja spada u najljepše građevine koje je podigao jedan član vlastelinske porodice Kosača. Manastir Sv. Jovana Krstitelja je danas obnovljen i zrači punim sjajem.

Prvi filmski zapis "Lajka" kamerom u Jugoslaviji zabilježen je na području Foče, Pive i Durmitora. To je bio prvi dokumentarni film snimljen kamerom na ovim prostorima 1930. godine. Evo kako je to "Politika" zabilježila. (Popović Mirko 2005.,10)

"Ekipa mladih naučnika iz Zagreba u sastavu dr Branimir Gušić, prof. Marijana Gušić, etnolog i njihov prijatelj Karl Koransk, krenula je prema Durmitoru. Natovarili su na dva konja kamere, foto materijal, hranu i pošli na Durmitor. Prva stanica bila je Foča.

Izgradnja spomen doma

Udruženje boraca NOR a društveno političke organizacije i savjet mjesne zajednice Donje Crkvice, 9. oktobra 1977. pokrenuli su akciju na sakupljanju sredstava i materijala da bi staru zgradu Osnovne škole na Rudini adaptirali i pretvorili u Spomen dom. U tom cilju je donijet Pravilnik i Programska orijentacija odbora za izgradnju Spomen doma i Spomen ambulante. Pravilnikom su regulisani poslovni zadaci, delokrug rada i odgovornosti Odbora i njegovih tijela. Savjet mjesne zajednice Crkvičkog Polja za izvršenje ovog zadatka formirao je Odbor za izgradnju Spomen doma i Spomen ambulante i imenovao Izvršni odbor. Na osnovu Pravilnika i Poslovnika koje je uradio Jakov Popović Odborima je rukovodio i sjednicama predsjedavao predsjednik. Prikupljanje finansijskih sredstava, organizovanje priredbi. U ovu akciju uključila se i opština Plužine, grad Beograd, Jugoslovenska narodna armija, velika preduzeća kao što su "Minel", "Goša", PTT Crne Gore, Poštanska štedionica, Hidroelektrana "Piva" i mnoge druge privredne i kulturne institucije širom zemlje. U Beogradu je formiran Odbor čiji je predsjednik bio Miorko Popović, a članovi Vojin Rović, Blagoje Karabasil, Blažo Mitrić, Petar Gašović, Milija Popović i drugi. Među njima su bili istaknuti pjevači narodne i zabavne muzike. (Popović Mirko 2005.,10)

Na mjestu nekadašnje Osnovne škole kroz koju je prošlo bezbroj đaka iz Crkvičkog Polja i Planine Pivske gdje su sticali znanja i učili se prvoj pismenosti umjesto stare zgrade Osnovne škole podignut je Spomen do. Istorijskim događajima koji su se ovdje desili nije sagrađen nikakav velelepni spomenik u ljudskom obliku, pred kojim bi mlade generacije stajale mirno i odavale poštu zaslužnim borcima. Umjesto toga sagrađen je Spomen do i ambulanta, izvršena je elektrifikacija sela, napravljena grafo stanica, doveden je u selo put, napravljen je projekat i izvršena priprema za uvođenje vode u svaku kuću. To je bio dar za stradanja ovog kraja i naroda u toku Narodnooslobodilačke borbe. Bolji dar nisu mogli dobiti od elektrifikacije sela i izgradnje puta novog Spomen doma koji ima bioskopsku salu za priredbe, ambulantu, poštu, prostorije mjesne zajednice, spomen sobu sa muzejem i bibliotekom. Sve je to moderno i funkcionalno opremljeno kinoprojektorima i savremenim medicinskim instrumentima, formirana je i biblioteka sa mnoštvom knjiga i druge opreme. U biskopskoj sali instalirana je i moderna oprema za prikazivanje filmova. Na dan 13.jula 1981. godine pred velikim brojem Pivljana, svečano je predat narodu na upotrebu izgrađeni Spomen do na Crkvičkom Polju.

Za prikupljanje finansijskih sredstava borci su koristili ratne veze, a privrednici poslovne kontakte. Tako je dobijena finansijska pomoć od izvršnog vijeća Crne Gore, republičkog Subnora, JNA, elikuh radnih kolektiva kao što je "Goša", poštanska štedionica, beobanka, Hidroelektrana "Piva" i dr. Za izgradnju poštanske prostorije Spomen pošte značajna finansijska sredstva u iznosu od 180.000 dinara obezbjedio je Mirko Popović, od radne organizacije PTT saobraća Crne Gore. Prilog su dale i mnoge druge privredne organizacije i institucije. Svi zavičajci dali su značajnu novčanu pomoć. Navođenje njihovih imena uzelo bi u knjizi veliki prostor. Kratko smo pomenuli samo neke radne kolektive koji su dali veća sredstva.

Izgradnja seoskih kuća

Crkvičani danas imaju divne i lijepe kuće, skoro svaka je na sprat, sa više soba, i na svakoj sobi ima po jedan ili dva prozora sa griljama (kopcima).

Za vrijeme Drugog svjetskog rata, 80 posto kuća u Crkvičkom Polju je spaljeno. Vrijedni mještani su, uz pomoć ekipa koje su radile na obnovi kuća, podigli nove drvene kuće na sprat. Poslije rata pristupilo se obnovi, a obnovu je sprovodila država preko ekipa majstora koji su živjeli u selu.

Običaji u Crkvičkom polju

Svatovi idu na dobrim konjima, koji su dobro otimareni, lijepo osedlani i potkovani. Konji su okićeni običnim maramicama ili vezanim jaglucima koji se stavljaju i vežu na uzdama. U posljednje vrijeme, gdje ima puta, svatovi idu kolima, jer se vrijeme promijenilo. Sad nema ni dobrih konja, ni potrebne opreme za njih. Svi svatovi oblače najljepša odijela. Neko ko ima "crnogorsko odijelo" obavezno ga oblači. Svatovi za pojasom nose oružje, obično šta ko ima. Revolver je najčešće u upotrebi kod svatova, ali se koristi i drugo oružje. Ako je svadba u istom selu, djevojka se uzima istog dana. Svatovi ne noćijevaju, već se poslije ručka vraćaju sa mladom mladoženjinoj kući. Ako je svadba u drugom selu, onda svatovi noćivaju. Svi svadbari sa djevojačke strane nekog od svatova primaju na konak, razvode ih i smiještaju po kućama najbliže rodbine za spavanje. Sjutra dan ujutro svatovi se okupljaju u djevojačkoj kući, sjede za sofrom, piju rakiju i kafu, doručkuju i jedni drugima nazdravljaju: "Zdrav da si stari svate...". Ovaj mu odgovara: "Zdravo bio barjaktare..." i tako sve do ručka kad se za sam ručak djeverima daje zadatak da idu po djevojku da je dovedu. Obično je djevojka sa drugaricama u sobi. Sjede i pričaju, vrata su zaključana i ponegdje se praktikuje da djeveri moraju oblijepiti vrata parama i tako "otkupiti" djevojku. Kada su vrata dobro oblijepljena parama, onda ih djevojke puštaju unutra da prepoznaju djevojku zbog koje su došli. Ona sjedi među svojim drugaricama i kad je djeveri prepoznaju, braća je izvode i ceremonijalno predaju djeverima. Ona kada izađe svakog svata poljubi u ruku i čitavo vrijeme ih dvori sve do polaska svatova mladoženjinoj kući. Za sve ovo vrijeme svatovi se natpjevavaju sa djevojkama. (Popović Mirko 2005.,106)

Kada djevojku djeveri izvode među svatove, djevojke koje su se tu zatekle kite svatove i njihove konje. U nekim selima to rade odmah čim svatovi dođu. Mlada je spremila košulju za barjak, a na njoj se već nalazi košulja koju je mladoženjina familija spremila. Ponegdje se u nekom bratstvu u Crkvičkom Polju razmjenjuju i darovi, a u starom bratstvu Popovića je običaj da se to čini kad svatovi dođu mladoženjinoj kući. Pošto se ove ceremonije sprovedu, cijelo vrijeme se svatovi i svadbari natpjevavaju. Pri polasku od kuće, nevjesta je među djeverima i tada baca jabuku preko svoje glave, djevojke se grabe da je uhvate i koja je uhvati to je znak da će se ona prva udati.

Pošto svatovi odmaknu od mladine kuće nekoliko desetina metara, neko od nevjestinog roda, obično brat ili rođak, doziva je po imenu kako bi se nevjesta okrenula da vidi ko je zove. Djeveri znaju za ovaj običaj i ne daju joj da se okrene, jer ako se okrene onda će njena djeca ličiti na ujčevinu. Kada odmaknu svatovi na pogodnom rastojanju od djevojačke kuće, stari svat zastane, a potom i svi svatovi i tada stari svat poziva domaćina od djevojačke kuće po imenu i još jednom mu se zahvaljuje na dočeku i novom prijateljstvu. Domaćin se odaziva i otpozdravlja želeći svatovima sretan put da zdravo dođu kući. Kad su svatovi pošli od djevojačke kuće svi su ponijeli po bocu rakije i nešto hrane za ručak, obično pečeno jagnje. Negdje na pola puta bi se zaustavili i malo založili. Ostatak hrane nijesu sakupljali. Ostavljali su to putniku namjerniku. Kada svatovi sretnu nekog kiridžiju ili putnika, nazdravljali su mu sa rakijom. Kad svatovi krenu iz Donjeg Polja prvijenci su redom uz put svraćali bližim kućama i "napijali" bi one koji se zateknu u kući. Čobani su stada dogonili do samog puta kuda prolaze svatovi, zauzimali bi najbolji položaj da vide svatove i mladu, a prvijenci su ih "napijali" rakijom. Pred dolazak svatova svi svadbari izlaze ispred kuće da ih dočekaju dobrodošlicom. Završavajući ceremoniju i običaje u mladoženjinoj kući, svatovi se uvode u prostorije gdje je postavljena sofa. Svako zauzima svoje mjesto prema činu u svatovima. U čelu sofe sjedi stari svat i kum. Djeveri sa mladom ne sjedaju za trpezu, već zajedno sa nevjestom dvore svatove dok oni ručaju ili večeraju, zavisno u koje vrijeme su došli kući. Na sofri je postavljena raznovrsna hrana. Tu je dobro predjelo, meso, kuvana jagnjetina ili teletina, pite i razni kolači. Piće se služi prema izboru svakog svata. Dok traje veselje mladoženjonoj kući posle izvjesnog vremena pristizhe i čajo sa mladim "ruom". Oni se pridružuju veselju svatova i ukućana. Za sve vrijeme dok traje svadba, mladoženja ne prilazi nevjesti. On ne ide ni u svatove, ali u posljednje vrijeme mnogi običaji su se promijenili pa i mladoženja u novije vrijeme odlazi po mladu. Čitavo veselje na svadbi usmjereno je prema nevjesti i njoj se poklanja najveća pažnja. Sa mladoženjom se zbijaju razne šale, najviše na njegov račun. Često mu ne dozvoljavaju da zaigra u kolu sa nevjestom. On nevjesti prilazi tek kad se svadba završi.

Svadba traje dva ili tri dana sve zavisi od imovinskog stanja mladoženje. Na kraju kad se svadba završi, mlada daruje svatove i svoje ukućane. Neko dobije peškir, neko čarape, neko košulju, sve zavisi šta je nevjesta pripremila.

Poslije mjesec dana roditelji nevjeste dolaze u "podi" kod mlade i mladoženje. Sastav pođana čine obično roditelji djevojke, njen brat, stric ili ujak. Oni dolaze obično sa darovima za nevjestu i zeta. Daruju svekrvu i svekra u koliko ih mladoženja ima.

Ljudi koji žive u Crkvičkom Polju su vrlo emotivni. Oni su kao i ostali Pivljani i Crnogorci fizički razvijeni, visokog su rasta, vrlo su snažni. Kad idu, idu brzo i hitro,

mršavi su i žilavi. Rijetko ko je debeo. Kad obuku odijelo, na njima i dronjak lijepo stoji. Bistri su i pametni, dobro pamte i dobro pričaju, velike su šaldžije, ali ponekad mogu biti i zlopamtila. Loše stvari ne zaboravljaju, ali se često nadgornjavaju, koje od koga bolji. Rijetko priznaju da je neko bolji od njih samih. (Popović Mirko 2005.,10)

Kad se nađu na nekom skupu, ili su kod stada, oni su druželjubivi. Čobani koji čuvaju stada se udružuju, zajednički čuvaju stoku, zajednički užinaju bez obzira šta je ko ponio u torbi. U nevolji priskaču jedni drugima. Oni sa malo rada dobro žive. Visoko su osjećajni i moralni ljudi. Saučestvuju u tuđoj tuzi i bolu bliskog i daljeg rođaka i dobrog komšije. Polako govore, ali zrelo misle. Kad su u polju, rado razgovaraju, sjede, puše i pričaju međusobno sa velikim zadovoljstvom provodeći kroz priču i šalu vrijeme.

Kad se nađu u nekoj drugoj sredini dosta su ćutljivi, ali se znaju snaći. Okretni su i sposobni za dokazivanje pa ih ta prirodna bistrina čini da su nadmoćni nad mještanima gdje se dosele. Brzo od vlasti prihvataju nove mjere. Brzo se uklapaju u novu sredinu. Nacionalno nijesu opterećeni, sa zadovoljstvom prihvataju dobre komšije. Veliki broj naučnika istraživao je njihove karakterne osobine, a naročito je veliki naučnik Jovan Cvijić dao dragocjena "Pivljani i Durmitorci pripadaju dinarskom tipu ljudi. Oni su ljudi sokolovih očiju, jakih isturenih jagodica, i najljepši su soj balkanskog čovjeka". On o njima kaže: "Vrlo rijetko urade što god potpuno. Mnogi imaju tu osobinu da misle da su uradili nešto kad su govorili. Mahom više polažu pravo da govore nego da rade". U planinskom kraju, u surovim uslovima života, ljudska solidarnost je uslov opstanka. To se kod Crkvičana ispoljava kroz geslo pružanja pomoći ljudima u nevolji. Poseban vid pomoći je u organizovanju moba u pravljenju kuća, košenju livada i drugih poslova. Životni uslovi su uticali na formiranje mentaliteta Crkvičana i Pivljana kao što su hrabrost i poštovanje tuđe ličnosti, slobodoumlje, čojstvo i junaštvo, pri čemu junaštvo predstavlja odbranu svoje ličnosti od drugoga, a čojstvo odbranu od sebe samoga. Pivljani su strogo moralni ljudi. Žene se iz susjednog sela, a vrlo rijetko iz svog sela. Mnogo vode računa iz koje kuće uzimaju djevojku, raspituju se kakva joj je majka i obično govore: "kakva majka, takva i djevojka". Saobraćajno povezivanje pivskog područja sa dobrom putnom mrežom, razvijenim telekomunikacijama, kao razvojem kulturnih djelatnosti, zdravstvene zaštite i ekonomskog načina života, promijenile se i neke karakteristične osobine ljudi iz Crkvičkog Polja. Česti susreti i kontakti sa gradskim stanovništvom učiniće da se promijene i određene navike. Žitelji Crkvičkog Polja uživaju u plodovima svoga rada, ponose se svojom kućom, svojom djecom koja dobro uče ili rade razne poslove kao što su košenje livada, oranje, kopanje, čuvanje stada i drugo. Domaćini u Crkvičkom Polju se ponose i svojim stadom, svojim alatom, svojim konjem itd. Oni se drže i poštuju međusobno. Starima se dajw prvenstvo i poštovanje, čuva se njihov autoritet, čuva se autoritet porodice, žene i djeteta. Kada stari govore, svi ih pažljivo slušaju, niko od mladih im ne utrčava u riječ. Crkvičko Polje i porodice koje žive u njemu imaju svoje sopstveno ognjište, kućnog sveca (krsnu slavu), govore srpskim jezikom, sastaju se pod nekim značajnim stablom kao što su lipe na Rudini, Omorići u Čengića polju itd. Oni hodaju istom stazom koju su zajedno utabali i koju zovu puteljak. Svaka porodica živi istim ili sličnim životom i učestvuje u istim radovanjima i tugovanjima koja se kroz život odigravaju. Crkvičani, kao i svi Pivljani su veoma emotivni ljudi, ali znaju biti kruti, ponekada oholi, a ponekad i agresivni. Oni su čestiti i poštteni ljudi. Kad pita prolaznik

čovjeka ili ženu u Crkvičkom Polju ima li mlijeka ili skorupa oni kažu: "Imam da ti dam, ali nemam da prodam". Žena sve više zauzima centralno mjesto u društvu, porodici i uopšte u životu. Žene u Pivi su i ranije, kao i danas brinule o svemu, porodici, mužu, djeci, svekru i sjevku, djeveru i zaovi, o komšijama i prijateljima. One su brinule o stoci, kući i štali. Naš poznati etnolog Tihomir Đorđević, proučavajući ulogu žene u porodici i društvu zabilježio je sledeće: "Patrijarhalna žena je živjela u patrijahalno planinskim selima, sabijena negdje u bespuća, vezana je samo za kuću, njivu i stoku, daleko od grada, ostala je van uticaja kulture. Ona je vodila starinski primitivan način života, a u kući muž je gospodar, žena je sluga. Čovjek zapovjeda, a žena sluša. Ona čak nema pravo ni da sjedi za trpezom svoga gospodara. Jednom riječju ona je stvorena samo za rad u kući i polju i da rađa djecu". Tragove takvog ponašanja prema ženi nalazimo i u Pivi, naročito u velikim porodičnim zadrugama koje su imale 30 do 50 članova. U njima je živjelo više generacija, obično 3 do 4, sa puno djece. U porodičnim zadrugama bile su dvije do tri žene i svaka je imala svoj zadatak. Neka je bila domaćica i planinka, neka čobanica, a neka grabilica. U porodičnim zadrugama muškarci su za ručkom sjedjeli za posebnom sofrom, a žene i djece su bili odvojeni. Na čelu sofre sjedio je najstariji muškarac, svekar ili ženin muž. Najmlađa žena je, pričaju stari ljudi, morala mužu i svekru oprati noge, izuti im obuće, prostrti im postelju i naložiti vatru. One su morale poljubiti u ruku svekra, ako je dolazio iz kiridžiluka ili sa pazara. A kada u kuću dođe stariji gost, obavezna je bila da mu poljubi ruku. Kada su se momci ženili, u staro vrijeme, nijesu vodili ljubav sa djevojkom, čak je nijesu ni poznavali, ali uzimali su je za ženu na preporuku starijih. Ovakvim životom živjele su naše prababe, dok su se naše babe izborile za povoljniji tretman. Pivska žena, po duhu i čeličnoj volji, slična je spartanskim ženama. Ona se nije pripremala za rat, ali je stasavala kroz surov život, kroz glad, bijedu i nemaštinu. Živjela je bez odmora. Ona je kroz patnje, u vječitij borbi za opstanak, čeličila sebe i tako postala otporna i duhovno jaka. Njen muž je bio ratnik i borac za slobodu, a ona je ostajala kod kuće, podizala djecu i brinula o svemu: o kući, o djeci, o starijima koje ima u domu. Brinula je o stoci, o zemlji i o vrtu. Brinula je o mužu na bojištu, da li će preživjeti, da li će se ikada vratiti. Naše majke slale su svoju djecu u borbu za slobodu, nosile su im hranu na bojište i dijelile koru hljeba sa svima. Žene su u toku rata, a naročito kada je bila partizanska bolnica na rudini, iskazivale veliku hrabrost i humanost. Mnoge žene iz Crkvičkog Polja i okolnih sela, a naročito majke boraca koji su bili negdje na frontu, svako jutro su po djeci slale ranjenicima na rudinu mlijeko govoreći: "Šaljemo im po čašu mlijeka, ko će im drugi poslati, daleko su njihove majke i rodbina, nema ko da ih posjeti i ad im donese ponude". Žene su na ovim prostorima za vrijeme rata neumorno pomagale i radile na prikupljanju hrane, odjeće i obuće za ranjenike. (Popović Mirko 2005., 105) Često su učestvovala i u prenosu ranjenika. One su u svojim domovima njegovale lakše ranjenike i pored svojih svakodnevnih kućnih obaveza. Katica Nikoliš u svojoj knizi "Seka i braca sa mamom na Sutjesci", zabilježila je sledeće: "Kada sam stigla sa svoje dvoje djece pod Durmitor, teren je veoma pasivan, stalno se gladuje. Jedna Crnogorka ispade pred nas i kaže: "Crna ženo kuda ćeš sa tom djecom?" i izvadi komadić ječmenog hljeba i daje ga plačući mom sinčiću, a on briznu u plač, prelomi ga i podijeli meni, sestri i sebi". Od kada postoji pamćenje oduvijek se na ovim prostorima dijelilo i zlo i dobro. Lakše su se podnosile teškoće kojih je bilo na pretek, ako se podijele sa nekim. Za vrijeme

Pete ofanzive, kada su naišli njemački vojnici preko katuna u Grabač vrhu zapalili su sve zgrade među kojim i kolibu Stane Šain. Ona se tu zatekla i hrabro se suprotstavila neprijatelju da to ne čini. Uхватила je vojnika za pušku, razoružala ga i uperila pušku u njega. Nije umjela da puca, a drugi vojnik je to primjtiio i opalio iz puške pravo u nju. Gađao je u glavu, ali srećom metak je pogodio u lice ispod desne jagodice. Ranjena je pala. Ranu je pritisla crnom maramom koju je nosila na glavi. Bila je pri sebi, znala je da ne smije izgubiti mnogo krvi. Rana je bila velika i duboka i strašno ju je boljela. Kada su vojnici otišli pridigla se i vidjela da joj je koliba izgorjela. Nije je žalila, ali je brinula šta joj je sav sinom i ostalom čeljadi, da li su živi? Saznala je od komšija da su na ovom prostoru sve kolibe spaljene i da je muški živalj otjeran u zarobljeništvo. Ostale su žene sa djecom po zbje govima, krile su se i tumarale od zbijega do zbijega sve dok nije prošla Peta ofanziva. U današnje vrijeme žene na selu u Pivi žive nešto drugačije. Emancipovanije su, jer su se formirale kao ličnosti u drugim uslovima. Žena je kao i svak drugi plod sredine u kojoj živi njen izdanak. Ona je pismena i obrazovana jer su se društveno ekonomske prilike znatno promjenile. Mnogo više je poštovana u porodici pa i od svog muža. Postala je aktivni subjekat u podizanju i vaspitanju svoje djece. Uporedimo li danšnje žene u selu, sa ženama iz starih vremena, vidjećemo da se današnja žena formirala kao dobra i vrijedna domaćica, planinka i radnica. Ona nema samo dužnost u kući, već je društvo učinilo da ona bude emancipovan i ravnopravna sa muškarcima. Ona je brižna majka koja brine o djeci i čitavoj porodici. Mjka je najdraže biće na svijetu.

Slavljenje vjerskih praznika u Crkvičkom polju

Bratstva u Crkvičkom Polju slave i prikazuju vjerske praznike od kada postoji pamćenje, a to su Božić i Vaskrs kao i krsne slave: Đurđevdan, Nikoljdan, Jovandan, Lučindan, Mitrovdan, Arandjelovdan i dr. Praznuju se i ostali sveci, kao što su: Petrovdan, Ilindan, Velika i Mala gospojina, Cvijeti, Sv. Petka, Blagovjesti, Vidovdan, Spasovdan i drugi. U dane vjerskih praznika svetkuje se i na te dane ništa se ne radi. Nedjeljom pravi vjernici odmaraju, ne rade poljske ni druge radove. Nedjelja u Crkvičkom Polju je dan odmora. Od svih praznika u hrišćanskom svijetu, Božić je svakako najljepši. To je praznik ljubavi, mira i porodice, to je dan praštanja, dan kada ljudi zakopavaju ratne sjekire i jedni drugima pružaju ruku pomirenja. Na praznik Božića države obustavljaju i ratove, ne vode se bitke, već tog dana vlada primirje. Zato osnovna Božićna poruka glasi:

"Slava Bogu na visini
i na zemlji mir,
među ljudima dobra volja".

U znak sjećanja na dan kad se u Vitlajemskoj pećini rodio sin Božiji Isus Hristos, djeci stariji u bratstvima pričaju tu istinitu priču, a djeca sa pažnjom slušaju. O prazniku se na sam Božić, u Crkvičkom Polju, kao svuda u pravoslavlju ljudi pozdravljaju riječima: "Hristos se rodi", a odgovara se: "Vaistinu se rodi". Sam praznik je sadržajno vrlo bogat. Sa nama ga praznuju i Rusi, Jerusalimska patrijaršija i bratstvo Svete gore, a praznovanje se razlikuje od jedne do druge pravoslavne crkve. Srpska se drži običaja iz davnih vremena i jedina ima badnjak, kao obilježje hrišćanstva. Cjelokupna priprema za proslavu

Božića u Crkvičkom Polju puna je hrišćanske simbolike. Božiću prethodi duga priprema kod starih Crkvičana kroz četrdesetodnevni post, koji prestaje na sam praznik, kad se porodično ide na božićnu liturgiju i pričešće. U Crkvičkom Polju, domaćin koji slavi Božić hrani jalovu ovcu ili ovna da se za taj dan zakolje i tom krvlju omažu badnjaci. Svaki dobar domaćin u bratstvu priprema zeleno žito, ječam, ovas ili pšenicu. Žito se u neku posudu sijalo na Nikoljdan da bi proklimalo i lijepo poraslo do Badnjeg dana kada se u njega postavljalo kandilo koje je gorjelo do Bogojavljenja. U žito su se ostavljale svijeće. Ozelenjelo žito simbolizuje kontinuitet života i oživljavanje prirode, a predstavlja i jedno od najljepših božićnjih ukrasa na stolu. Orasi, lješnici i suve šljive koje se stavljaju na sto smatra se da treba da donesu plodnu godinu. U Crkvičkom Polju, u svim bratstvima, ni jedan praznik nema više narodnih običaja kao Božić. Najčešći običaji koji su stari Crkvičani upražnjavali su sjećanje badnjaka, polaganje badnjaka na ognjište, zastiranje kuće slamom, miješenje česnice, priprema koljiva, pečenje ili kuvanje mesa, dolazak polaznika i drugi. Božić je dan svečane liturgije, božićnog ručka i polaznika. U Crkvičkom Polju prvi gost na Božić je od posebnog značaja, a to je polaznik. Svi ukućani prate kada će izjutra banuti polaznik, djeca su uzbuđena i ona su uvijek dežurna u kući, radujući se polazniku. Božićni ručak, uz prisustvo polaznika, rijetko da prođe bez zdravice. Tako je, prema pripovijedanju starih Popovića, zdravica počinjala ovako: "Domaćine, srećan ti Božić. Ko ti za trpezom sjedio, vazda ti se veselio i Bog mu na pomoći bio. Dabogda da dugo i zadugo slaviš Hristove praznike".

2. FIZIČKO – GEOGRAFSKI FAKTORI CRKVIČKOG POLJA

U oblasti Pive mogu se izdvojiti dvije morfološke cjeline: visoravan (Planina pivska) i duboke doline Komarnice, Pive, Tare i Sušice. Visoravan dominira u prostoru. Površina joj je 360km². Može se podijeliti u tri nivoa: najniži, srednji i viši. Najniži čine: Crkvičko Polje 1060m, Boričje 1080m i Bežujački do 1054m. Srednji dio ima visinu u prosjeku od 1350 do 1450m. Taj dio obuhvata najveći dio visoravni. Viši dio je od 1500 do 1800m. To je prostor u kojemu se javljaju jame, kamenice, škripovi i sipari. Treći reljefni elementi su suve viseće doline: Suvodo, Nudo, Bežujački Do i Crkvičko Polje. Planina pivska svojim izgledom predstavlja morfološki izdvojenu cjelinu, oštro ograničenu dubokim dolinama Tare, Pive, Sušice i Komarnice. Suvom dolinom Pirni Do, Planina pivska podijeljena je na dva dijela: sjeverni i južni. Sjeverni je znatno većeg prostranstva, dok je južni dio manji. Crkvičko Polje se nalazi u sjevernom dijelu Planine. Sastoji se iz dva dijela. Na jugozapadu je Gornje, a na sjeveroistoku Donje Polje. Visoki ravnjak Planinu pivsku, zasijeca lednički valov Pirni Do, uvala suvodo, lednička dolina Nikolin Do, kao i preko 1000 vrtača različite dubine i oblika. Na mjestima gdje se javljaju čistiji krečnjaci, vrtače su često u nizovima i veće su dubine. Jedan dio vrtača je nasut morenskim nanosom (Trea-Pišće). Pliće vrtače mještani nazivaju dolinama, a prostranije dolovima.

Dolovi imaju različite nazive, prema dubini: Duboki Do, Plitki Do, prema osobinama: Barni Do, Suvodo, Brvneni Do, prema vegetaciji, Božurov Do, Tisovi Do, Bljušturni Do, po vlastitim imenima Todorov Do, Nikolin Do, Katin Do, Alepljev Do, Milatov Do i dr. Mogu se zapaziti i veći broj kamenih blokova nastalih urušavanjem. Urušavanje blokova (često i velikih dimenzija) nastalo je kao posljedica naglih termičkih

kolebanja što je karakteristično za visoke planinske krajeve. Planinopivski ravnjak nadvisuje kanjonsku dolinu Pive i Tare na pojedinim mjestima i preko 1000m. (Dubljević Blažo, 2006., 6)

Kanjonska dolina durmitorske Sušice

Sušički kanjon je tipična lednička dolina. To dokazuju njegove strme strane i široko dno do 300m. Kanjon je prosječno dubok oko 700m i obrastao šumom. Kanjonom Sušice, tokom posljednje glacijacije, kretao se glečer dužine 9km. Čeona morena regradila je kanjon na visini od 1140m. i tako usloвила postanak Sušičkog jezera. Morenski materijal sastavljen je od pržine, krečnjačkih blokova i valutica pješčara. Pješčar potiče iz Škrke, najrasprostranjenijeg i najljepšeg durmitorskog cirka. Dno cirka je na visini od 1700m. Podlogu mu čine krečnjaci i pješčari.

Poprečni profil durmitorske Sušice: Gornji dio nastao je radom glacijalne erozije, što dokazuje izgled ledničke doline i njeno relativno široko i zaravnjeno dno. Donji dio, nizvodno od Sušičkog jezera do ušća Sušice u Taru nastao je fluvijalnom erozijom. Tim se dijelom nije kretao lednik. Kanjon Sušice po svom postanku je glacijalni valov, usječen u plato Planine pivske. (Dubljević Blažo, 2006., 35)

Kanjonska dolina Komarnice

Dolina Komarnice samo u Donjem dijelu pripada Pivi. Upravo od izlaska kanjona Nevidio, tj. od ušća Pridvorice u Komarnicu do sastavka sa Sinjcem. Gornji dio pripada Drobnjacima. Teritoriji Pive pripada oko 27km doline Komarnice. Ovaj dio doline se može morfološki podijeliti i na dva dijela. Prvi je od ušća Pridvorice do terme Ilidže, a drugi od Ilidže do Sastavaka.

Prvi dio je tipičnik kanjonskih osobina. Skoro da nema u Crnoj Gori izrazitijeg kanjona od ovog dijela Komarnice. Strane su veoma strme, ponegdje i potpuno vertikalne. Dno kanjona je svedeno samo na rječno korito, pa je ovaj dio skoro neprohodan. Nizvodni dio je asimetričnog poprečnog profila pri čemu je lijeva zapadna strana blaga, a desna strma i viša. To je naročito izraženo na potezu od donjih Rudinaca i Krupeva kod samih sastavaka. Ovo je prouzrokovano samom evolucijom doline, ali i pojavom dolomita na lijevoj strani doline. (Lješević Milutin, 2004., 37.)

Visoravan Planinu pivsku zasijeca nekoliko Suvih dolina: Suva dolina - Nudo, Unčanski Suvodo, Suva dolina - Veliki Do u Bezuju, Suve doline na južnom rubu Crkvičkog polja.

Suva dolina Nudo

Suva dolina - Nudo se nalazi u južnom dijelu Planine pivske na području sela Borkovići, odnosno u njegovom katunu Nikolin Do. Počinje od Nikolinog dola na dužini od 3km, i završava se na rubu kanjona Pive. To je viseća dolina i nad koritom Pive 200m. Dolina je nastala u krečnjacima. Na njenom dnu nema vrtača što bi se i očekivalo. Dolina je zasuta morenskim materijalom. Ovdje je u vrijeme glacijacije postojao lednik koji je imao terminalni bazen u Nikolinom dolu. Na njegovom mjestu nastalo je jezerce Gostaja. Dolina ima strme strane. U poprečnom profilu ima izgled latinskog slova U. Znači da je ledničkog porijekla. U međuledničkom dobu ovom dolinom je tekao snažan tok u pravcu

Pive. Geolog Bešić smatra da je njegova voda u stvari spuštena Nudolska rijeka u niži nivo.

Unčanski Suvodo

U davnoj geološkoj prošlosti nastanka Pivske visoravni tekli su manji ili veći površinski tokovi koji su se ulivali u rijeke Pivu i Taru. Samo Piva i Tara i jedan broj njihovih pritoka uspjeli su se održati i usjeći veoma duboke kanjonske doline. Unčanski Suvodo je suva dolina nekadašnje desne pritoke Pive. Proteže se u uporedničkom pravcu na dužini od oko 5km, od sela Trsa na zapadu kanjona Pive. Dolina je viseća i za Pivom je zaostala u usijecanju oko 400m. Dno joj nije karstifikovano osim najviših djelova nekadašnje izvorišne čelenke u atarima sela Trse i Vojinovića. Ovdje se nizovi vrtača radijalno koncentrišu prema počecima suve doline. Dolina ima dva kraka. Istočni krak koji se zove Stanin do, priticao je sa površi Pušča i podnožja Durmitora u katunu Vojinovića. Desni krak Kulića do, je u svojoj fluvijalnoj fazi bio drenažna dolina, amfiteatralne uvale Trsa i površi Unča. Glavni dio doline se sastoji iz dva proširenja i suženja među njima. U proširenjima je skoncentrisan debeli sloj pedološkog pokrivača. Dno im je uravnjeno i ponegdje doseže širinu i do 70m. Ova dolina je izgrađena poslije stvaranja površi, jer je u najvećem dijelu izgrađena u njoj. (Dubljević Blažo, 2006., 40.)

Suva dolina - Veliki do u Bezuju

Ove suve doline se javljaju na samom kraju Pivske visoravni u ataru sela Bezuja pa je tako i dobila ime. Duga je 6km. U jednom dijelu savija prema jugu i pod pravim uglom je upravljena prema Komarnici. Visinska razlika između Bezujskog dola i nivoa Komarnice iznosi 400m. Za vrijeme topljenja snijega dolinom se javlja periodični tok. U dolini se zapaža morenski materijal kojega je povukao lednik na visini od 1050m. Dolina je dosta plitka, duboka svega desetak metara. Vode koje su izgradile ovu dolinu su se spustile u podzemlje krša i javljaju se kao izvor Bezujski mlini.

Suve doline na južnom rubu Crkvičkog Polja

Dok je postojalo neogeno jezero u Crkvičkom Polju, ono je imalo dvije pritoke i jednu otoku. Pritoke su izgradile viseće doline Borobinu i Zagvožđe. Njihovo današnje dno dokazuje visinu nekadašnjeg jezera. Jezero je imalo isvoju otoku - Bukovički do čije su vode oticale u susjednu Taru. Postepeno se usijecajući u prečagu širine oko 600m uslovile su sniženje jezerskog nivoa. (Dubljević Blažo, 2006, 41.)

2.1. Morfološke karakteristike Crkvičkog Polja

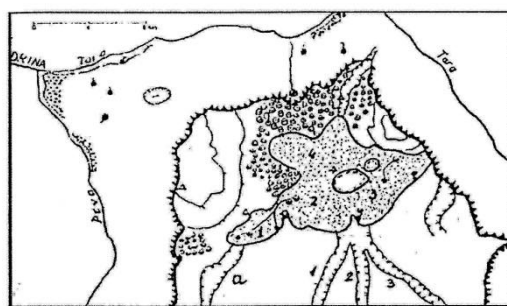
Gornje polje je najviši dio Crkvičkog polja. Ono leži između Maće i Sokola. Od nižih djelova Crkvičkog je odvojeno prečagom visokom oko 50m (sa gornje strane). Prečaga je široka nešto manje od 150m i prema sjeveru se sužava i snižava. U tom dijelu, a prema korozivnoj površi Ulasci, prečaga je, uz sami obod, presječena klisurom koju je izgradio potok iz Gornjeg polja. Dno Gornjeg polja, a i sama prečaga su izgrađeni od

pliocenih pješčara i tankoslojnih krečnjaka. Pješčari su mekani i trošni, sa osnovnom i vezivnom komponentom od krečnjaka i dolomita. Oni ne pokrivaju samo dno već se penju uz strane do 70m. To znači da se nivo pliocenog jezerskog dna nalazio čak 70m više od današnjeg. Prema južnom obodu i na samoj sredini se javljaju tri izvora: Slavanj, Kadionica i Bukovik. Od njih se formira Crkvički potok, koji meandrira po dnu polja. Na jugozapadnom obodu se primjećuje suva viseća dolina. Njeno dno je 82m iznad dna Gornjeg polja. Ona se pruža prema jugu sve do sela Žeično. Naziva se Zagvožđe i dugačka je oko 1,5km. Ova suva dolina je fisilni ostatak normalne suve doline koja u limnijskoj fazi Crkvičkog Polja sakuplja vode sa gornjeg nivoa Pivske površi, a u predjelu Žeična (1400m). Ukupni pad joj je na 180m. Na uzdužnom profilu se primjećuje anomalija nagiba. Dolinsko dno je karstifikovano i pretvoreno u niz, uglavnom, tanjirastih vrtača. Po dnu ovih vrtača se vide šljunkovi od kvarca i rožnaca.

Čengića polje čini središnji dio Crkvičkog Polja. Dno je i ovdje izgrađeno od trošnih krečnjačkih pješčara neogene starosti. Iznad neogenog pokrivača se na više mjesta ističu kupe od šljunkovitog materijala. Šljunak je fino zaobljen i diferenciran. Obično je od bjeličastog kvarca ili ružičastog rožnaca. U zapadnom dijelu Čengića polja je izbušeno brojnim aluvijalnim vrtačama i iz neogenih sedimenata vire krečnjaci u vidu dugačke kose. Ona odvaja ovaj dio polja od južnog dijela. Na južnom obodu Čengiće polja je suva dolina Borova vlaka. Ona se sastoji od tri kraka, koji se sastaju pred samim ulaskom u polje. Srednji od njih je najduži (oko 3,5km). Ove doline su plitke (50-80m), a pred ulazom u polje su viseće. Dno zaostaje za dnom Čengića polja za oko 90m. I ova dolina je u limnijskoj fazi bila pritoka polja. Ona je dovodila vode iz Grabač vrha i gornjih Jerenića. Karstifikovana je i pretvorena u tri niza vrtača. Pri ulasku u polje dolina je pretvorena u klisuru strmih strana. U hidrološkom pogledu Čengića polje predstavlja ponorski dio Crkvičkog Polja. Ovdje se u njegovom središnjem dijelu javlja čitav niz ponora i uzduha. Tu se potok, koji dolazi iz Gornjeg polja, gubi u ponorima koji su se sukcesivno i unazadno pomijerali. Taj ponor je zatrpan i pretvoren u vrtaču Ratkov do. Potok se postepeno skraćivao prema zapadu. Sadašnji glavni ponori u središnjem dijelu Čengiće polja nijesu otvoreni, već se voda gubi u pijesku plitkih vrtača. (Lješević Milutin, 2004., 116.)

Donje polje je najistočniji dio Crkvičkog Polja. Ono se pruža ISI-ZJZ. Dužina mu je oko 1700m, a širina 3''-500m. Sa juga je Donje polje zagrađeno padinama Grabaš vrha, a sa istoka prema kanjonu Tare, 80m visokom glavisom Gradina. Na sjeveru je od uvale Vraca odvojeno humom Risne glavice i niskom pregačom, koja svoj hum spaja sa Gradinom. I ovdje je dno polja izgrađeno od neogenih pješčara. Za razliku od zapadnih, ovdje se pješčarama, pored krečnjaka, javljaju i odlomci laporca, kao i zrna drugih silikatnih primjesa. Zbog toga se javlja velika količina glinovitog supstrata po površini. Pošto je rano bila izložena karstifikaciji, dno Donjeg polja je bilo disecirano mnogobrojnim, veoma dubokim vrtačama. U Donjem polju se javljaju tri izvora. Ispod ulaza u suvu dolinu Borovu vlakom javlja se izvor Kumanička česma. Ovaj izvorčić prikuplja vode sa nekadašnjeg sliva Borove vlake. Voda izvora odmah ponire i gubi se u omanjoj susjednoj vrtači, koja se pretvara u stalnu lokvu. U sredini polja je izvor Vrba (kaptiran u vidu bunara). Voda ističe iz bunara samo u proljeće i ljeto kada nadodu velike vode. Tada voda teče plitkom dolinicom (dugom oko 120m), uliva se u jednu plitku vrtaču, zatim u drugu i završava se u Marića dolu, gdje se ujezeruje.

Treći izvor je Džomba i javlja se u strani jedne vrtače, a njegova voda se gubi na njenom dnu. (Dubljević Blažo, 2006., 45)

M. Ljesević (korigivani crtez)

LEGENDA

	Fluvio-glacijske terase		Polje vrtača (Boginjavi karst)
	Jame		Dno polja sa obodom
	Pećine		Ivica kanjona Pive i Tare
	Slabiji izvori		Uvale
	Jaki karstni izvori		Suve doline
	Ponori		Humovi

Sl. 7. Geomorfološka karta Crkvičkog Polja i bliže okoline

2.2. Morfogeneza Crkvičkog polja

Crkvičko Polje je relativno komplikovane morfologije i hidroloških karakteristika. Pivska površ se ratvila u toku miocena. Na osnovu paleontoloških analiza sedimenata u Crkvičkom polju, može se sa velikom sigurnošću tvrditi da je u toku pliocena u predjelu polja egzistiralo jezero, koje je za to vrijeme nataložilo debele slojeve pješčara, laporca i proslojke gline. Međutim, moralo se u međuvremenu između postojanja površi i nastanka jezera dogoditi nešto što je omogućilo nastanak toga jezera, a to je nastanak ulegnuća u površi. Jedini mogući period za to je bio kraj miocena i početak pliocena, a jedini činilac je bila tektonika. Ta depresija je nastala na pravcu dva rasjeda. Prvi rasjed je počinjao od kanjona Tare, preko Grubačkog dola, Rudine, Ratkovića i između Maće i sokola, presijecao Pivu. Ovaj rasjed čini sjeverni dio polja. Drugi rasjed je počinjao od kanjona Tare, uzvodnije oko tri kilometra od prvog i preko Marića, Križevca i Pobrjnice, sastajao se sa prvim rasjedom. Skok prvog je iznosio 80, a drugog više od 100m. Hod se može ustanoviti samo kod drugog i on je iznosio oko 10-20m. Prostor između ova dva rasjeda se spustio, izgradivši pri tome rov u obliku klina. Abrasionim i korozionim dejstvom jezerske vode linije rasjeda su se znatno izmijenile, a time i oblik tektonske depresije. Dubina vode u jezeru je bila različita, a sigurno je da je bila najdublja u Donjem polju.

Polje je u limnijskoj fazi imalo dvije pritoke i jednu otoku. Pritoke su izgradile viseće doline Borobinu i Zagvožđe. Njihovo dno je indikator visine nivoa nekadašnjeg jezera, a visina sedimenata pokazuje kolika je bila visina dna u jezerskoj fazi. Jezerska otoka, Bukovički do je, postepeno se usijecajući u oko 600m širokoj prečagi, uslovlila snižavanja jezerskog nivoa. Treba napomenuti da se jezero u Crkvičkoj depresiji moglo održati zahvaljujući, prije svega, niskom stepenu karstifikacije. Pored toga, susjedni kanjon Tare, prema kom su se orijentisale vode iz jezera, bio je znatno plići. To je znak da je koroziona baza bila viša. Usijecanjem Tare uporedo se produbljivala i otoka i otvarali ponori u najnižem dijelu polja. Postepeno su ponori mogli primiti svu vodu koja je oticala u jezero, bilo u vidu pritoka, bilo u vidu sublakustrijskih izvora. Poslije toga je

dolina otoke izgubila hidrografsku funkciju. Danas je plavljen samo manji dio polja (oko 200m²), a poplave relativno kratko traju. (Lješević Milutin, 2004., 119)

Jame na prostoru Crkvičkog Polja

Svojim topografsko-morfološkim rasporedom teritorija Pive, a time i Crkvičkog Polja, pogoduje nastanku i razvirku jama. Krečnjačka površ sa jedne i druge strane kanjona Pive orijentisala je atmosferske vode prema pukotinama u podzemlju. Velike visinske razlike između površi i dna kanjona Pive, Tare i njihovih pritoka, veoma česti i ispućali krečnjaci su maksimalni pogodovali razvitku dubokih jama.

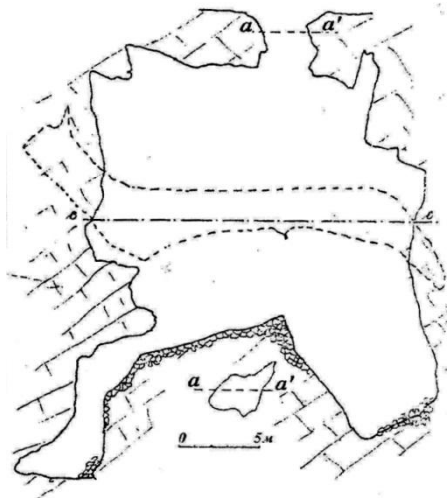
Jama u gornjem podu se nalazi u zaseoku Bešići, a ispod Bobetinog vrha, sa njegove zapadne strane. Nalazi se na granici šume Sumorova gora i padina Bobetina vrha. Ulaz joj je na gornjoj krečnjačkoj kosi i ima nepravilan oblik. Dužina mu je 2, a širina 1,5m. Sastoji se od samo jednog vertikalnog kanala koji je dubok 38m. Kanal je dosta jednostavan. Na osmom i petnaestom metru od ulaza su dva manja banka, a na 6m iznad dna se nalazi malo proširenje-kamin. Jama je nastala uglavnom korozivnim radom vode kišnice, a naročito sniježnice, jer je ovo predio veoma bogat snijegom.

Dvogrla jama je 45m duboka u predjelu Kapavice sa sjeverne strane Bobetina vrha. Ulaz joj je na oko 350m sjeveroistočno od vrha Trešteno brdo. Otvor ulaza je na dnu 60m duboke vrtače. Nepravilnog je oblika i razvijen je na presjeku nekoliko pukotina. Na sredini izduženog ulaza je veliki krečnjački blok pa se čini da se radi o dva ulaza. Prosječna širina vertikalnog kanala je oko 2,5m, ali se od 38m proširuje u kanal od 5m. Iz ovog proširenja se najviše odvaja vertikalni kamin, visok 20m, koji je paralelan sa glavnim ulazom. Jama je duboka preko 100m.

Galovina je jama koja se nalazi u sjevernom dijelu sela Jerinići, a u zaseoku Kolo. Ima veoma širok i nepravilan otvor. Razvijen je duž nekoliko dijaklaza. Kod ove jame je razvijen samo jedan kanal koji je postavljen koso i ide prema sjeveroistoku.

Jama u Dolovima se nalazi sjeverno od sela Jerinići u predjelu koji se naziva Dolovi. Ulaz joj je predstavljen oko 4m širokom pravougaonom pukotinom. Jama se nalazi u podnožju strane Suve doline. Sastoji se od jednostavnog vertikalnog kanala, ukupne dubine oko 15m. Kanal se na dnu proširuje u okruglu dvoranicu.

Gornja jama u Nekosinama se nalazi u ataru sela Jerinići sjeverno od sela. Ulaz je trouglastog oblika čija je najveća širina 2,5m. Kanal se vertikalno spušta. Poslije otprilike 4,5m iz trouglastog oblika kanal se pretvara u veoma dugačku pukotinu čija širina nije veća od 2m. Dužina pukotine u središnjem dijelu dostiže skoro 30m. Pukotina ima izgled latinskog slova S na čijem se sjevernom kraku nalazi vertikalni kanal, koji se spušta ukoso naniže za otprilike još 10m, i završava se malom okruglom dvoranicom. Južni krak pukotine se takođe spušta ali znatno manje nego prethodni i završava se neprohodnom uskom pukotinom. Po dnu su oburvani blokovi, najveći je ispred samog otvora jame.

Sl. 7

. Gornja jama u Nekosinama

Jančeva jama se nalazi u ataru sela Barni do, na krečnjačkoj kosi u slabo pokrivenim krečnjacima. Ulaz joj je pravougaonog oblika. Jamski kanal joj je u početku potpuno vertikalni, a na dužini od oko 15m. Ovdje je on dosta uzak, 0,8-1,5m, pa se teško kroz njega prolazi. Na 15m kanal se razdvaja, obilazeći prečagu, da bi se poslije 10m opet sastavio u jedinstven kanal. Dvanaest metara ispod prečage silazi se na zaravljeno dno i gomilu oburvanih blokova. iz pećinskog sipra može se dalje slobodno kretati nekih 15m, posle čega dolazi do jame. Ukupna dužina jame je oko 40m.

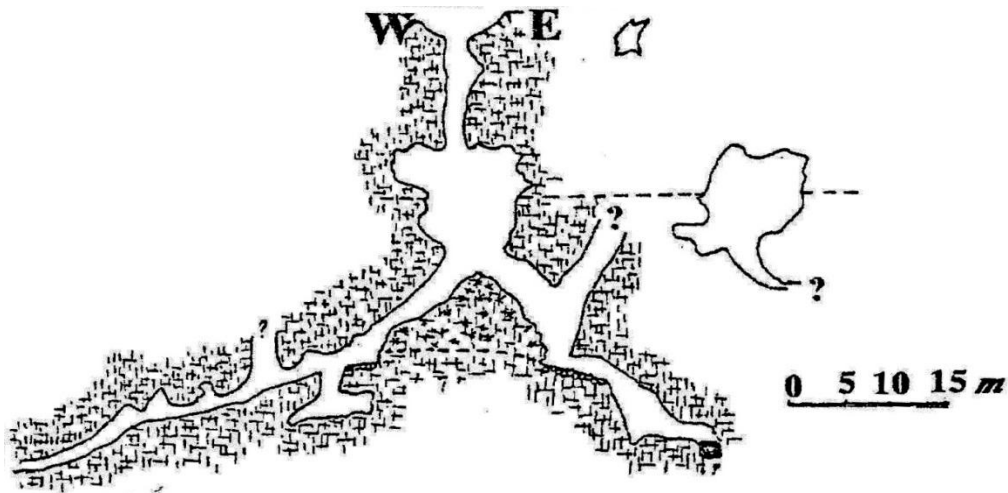
U julu mjesecu 1972, na 30m od ulaza počinjao je sniježno-ledeni čep. Kolebanje debljine snijega u toku godine je stalno, ali se nikad nije do sada desilo da u jami nije bilo snijega. Između snijega i sjeveroistočnog zida je uski prolaz kroz koji je moguće u ljetnjim mjesecima proći u dubinu jame. Širina otvora varira od 0,5-1m. Debljina ledenog čepa iznosila je u vrijeme ispitivanja 40m. Na površini snijega jamski kanal je prosječno širok 8-10m, a na završetku sniježno ledenog čepa upola uži. Može se pretpostaviti da se na 70m dubine nalazi 4-5m širok banak, na kome se zadržava snijeg. Na 192m od ulaza nalazi se sifonski izvor, smješten pri kraju 12m širokog banka. Odavde počinje tok, koji je prisutan sve do kraja jame.

Trogla se nalazi u predjelu Nabojine u sjevernom dijelu sela Jerinići. Ulaz u jamu se nalazi ispod krečnjačkog odsjeka. Od ulaza u lijevo, prema sjeveru odvaja se jedan kosi kanal po čijem je dnu nagomilana velika količina krečnjačkih blokova. U produžetku ovog bočnog kanala, glavni kanal je horizontalan. Na dužini od 6m se javljaju dva vigleda u tavanici. Jedan od vigleda je vertikalni, a drugi je koso položen prema sjeveroistoku. Vigledi izlaze na površinu iznad odsjeka u vidu dva otvora nepravilnog oblika. Ispod vigleda se glavni kanal dalje spušta, u pravcu sjeveroistoka, pod nagibom 35° i po njegovom dnu su velike količine oburvanih blokova, pravi pećinski sipar. Glavni kanal je širok 5-10m i dno mu je pokriveno velikim krečnjačkim blokovima. Ovo je tipična kraška jama sa veoma uočljivim uzicajem tektonike u njenom stvaranju. Dubina jame je 45m. (Popović Mirko 2005.,60)

Mala jama se nalazi u zaseoku Bešići, nedaleko od puta za Barni do, nad kanjonom Pive. Ulaz joj je deltoidnog oblika, što znači da je ulazni kanal razvijen na presjeku dvije vertikalne dijaklaze, upravnog pravca pružanja. Glavni kanal je vertikalni i

počinje od ulaza pa sve do 35m dubine. U početku mu je širina 3.5m, a od 17m, gdje se odvaja bočni kanal počinje njegovo sužavanje. U glavnom kanalu, pored navedenog bočnog kanala, javljaju se još tri bočna kanalčića koji su postavljeni jedan iznad drugoga.

Jama „bez dna” se nalazi u selu Barni do u Pelovoj vlaci, na dnu jedne manje vrtače. Ulaz je nepravilnog oblika, što je posljedica pojave nekoliko pukotina koje se javljaju oko ulaza. Ulazi se u 2m široki kanal koji se od 10m dubine proširuje u veliku dvoranu. Visina dvorane je 22m i ona se sastoji iz dva dijela. Gornji dio je nepravilnog poprečnog presjeka. Izdužen je po pravcu jugozapad-sjeveroistok, a u pravcu jugoistoka je veoma dugačka pukotina. Donji dio je mnogo prostraniji. Ovdje je dvorana dugačka 32, a široka 19m. Na njenoj sredini je velika kupa snijega koja je 1970, bila visoka 7m, sa zapreminom od oko 30m³. Ispod snijega se nalazi gomila oburvanih blokova, rasuta po cijelom dnu oko sniježne kupe. Zapadni kanal je dugačak oko 30m, a i veoma je složene morfologije. Već na njegovom početku se javlja šaht dubok 4m koji se završava manjom dvoranom. Kanal na cijeloj dužini stalno meandrira, sa mnogobrojnim suženjima i proširenjima. Iz dvorane se i u jugoistočnom pravcu izdvaja još jedan kanal dugačak oko 25m. Ukupna dubina jame sa svim kanalima iznosi 45m.

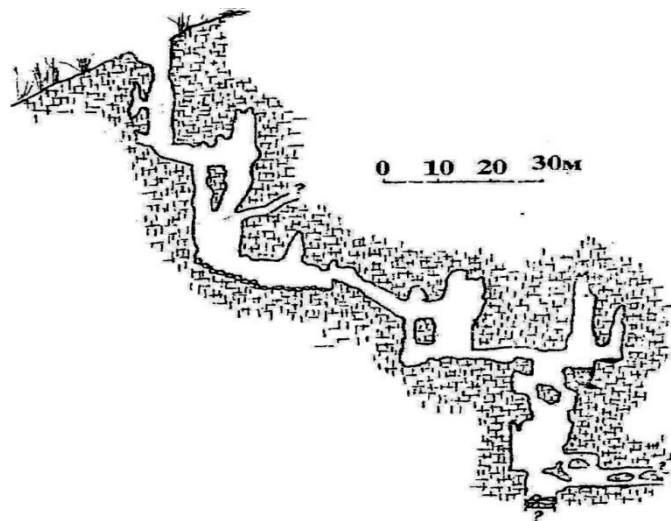
Sl. 8. Jama „bez dna” u Barnom dolu

Bezimena jama u Barnom dolu se nalazi na prevoju između Barnog dola i Jerinića. Najprije se na njenom ulaznom dijelu nalazi lijevasto udubljenje širine 10m, a dubine 7-8m. Na samoj sredini dna nalazi se otvor ulaza u jamu, elipsastog oblika, prosječne širine do 1m. Ovako sužen kanal je dužine oko 7m, a poslije se naglo proširuje u veoma prostranu dvoranu. Iz dvorane vode naniže dva kanala. Po dnu je oburvani materijal, a po zidovima i tavanicama je pećinski nakit. Dubina jame je 45m.

Vračeva jama se nalazi u istočnom dijelu Barnog dola, ispod šume Grebenarice. Ulaz je nepravilnog oblika, a kanal je odmah od ulaza vertikalni. Prvi odsjek je dubok 15m, poslije čega se nalazi na prelom kanala i oko 3m široki banak. Ispod banka kanal se nastavlja približno vertikalno sa samo jednim istupom i suženjem. Na kraju ovog odsijeka dolazi se na raskršće kanala. Ukupna dubina jame je 53m.

Škala Ulaz u jamu je nepravilnog oblika. Izdužen je po pravcu sjeveroistoka. Od ulaznog dijela ulazi se u prvi vertikalni kanal koji je dubok oko 20m i širok oko 2m. Poslije prvog vertikalnog kanala ulazi se u prvi horizontalni kanal i dvoranu dugačku skoro 20, a široku 11m. Na dnu dvorane se primjećuju dva otvora kojim počinju

vertikalni kanali dugog stupnja čija je dubina oko 25m. Iz ovog dijela ulazi se u drugi horizontalni stupanj koji se sastoji iz dva dijela. Na kraju drugog horizontalnog stupnja otpočinje treći vertikalni stupanj koji se sastoji iz dvojnog šahta. Dubina ovog stupnja je 12m. Sljedeći stupanj je horizontalan. Treći horizontalni stupanj je veoma složen. Na kraju se ulazi u vertikalni kanal kojim se dalje nastavlja jama. Kada se pređe otvor, sa druge strane se nalazi dvorana sa izvanrednim nakitom i nekoliko jezeraca. Na dnu dvorane se nalazi otvor kroz koji je moguće dalje istraživati jamu.

Sl. 9. Jama Škala

Jama u Lazovom ždrijelu je nedaleko od puta kojim se ide iz Crkvičkog Polja u zaselak Liječevine u kanjonu Tare. Jama u osnovi pripada prostim jamama jer se sastoji samo od jednog kanala. Od ulaza jamski kanal je nagnut po dužini od 10m dosta blago. Poslije toga se nailazi na vertikalni odsjek dubok oko 7m, a ispod odsijeka je oko 3m širok banak. Sa banka se silazi niz 15m visoki prevjesni zid u krajnju dvoranu. Tako je ukupna dubina jame 33m. Prosječna širina ulaznog kanala je oko 3m, a dvorana približno kružnog oblika ima prečnik 11m. Po tavanici i zidovima se javlja pećinski nakit.

Petulina jama se nalazi pokraj puta iz zaseoka Vraca u zaselak Mirići u Crkvičkom Polju. Ulaz je predstavljen lijevkastim proširenjem čiji je gornji prečnik 15m. Na dnu ovoga proširenja se nalazi jamski kanal koji se vertikalno spušta do 32m dubine poslije čega se račva u dva kraka. Prosječna širina ulaznog kanala je oko 2m. Ova jama nije dovoljno ispitana.

Po postanku ova jama pripada ponorskim, što svjedoče brojni tragovi mehaničkog rada tekuće vode.

Bezdana je jama u zaseoku Vraca. Nalazi se u samom sjevernom području huma Risne Glavice. Ima pravougaoni otvor dimenzija 5x7m, a prosječna širina kanala je 3x5m. Ukupna dubina ove jame iznosi 18m. Dno jame ima elipsast oblik, a po njemu su nagomilani prilično veliki oburvani blokovi. Razvijena je u slojevitim krečnjacima, na presjeku nekoliko tektonskih pukotina.

Križevačka jama - pećine se nalazi u sokaku zaseoka Križevac u Crkvičkom Polju. Sada joj je otvor pokriven jednom velikom kamenom pločom. U jamu se ulazi kroz

pola metra širok otvor nepravilnog oblika. Pećina se sastoji iz dva dijela - južnog i sjevernog. Ovi dijelovi su međusobno odvojeni velikom gomilom oburvanih blokova i zemlje. Veoma je bogata nakitom, koji je skoro providan, sa nekim žućkasto crvenkastim primjesama. Naročito je bogata stalaktitskim koralima, tankim kalcitnim cjevčicama i brojnim helektitima i anemolitima. Pećina je nastala radom tekuće vode i predstavlja dio nekadašnje podzemne veze između Gornjeg i Šengića Polja.

Ratkovića jama se nalazi u zaseoku Ratkovića u Crkvičkom Polju, na sjevernom obodu Gornjeg Polja, u podnožju uzvišenja Soko. Razvijena je u uslojenim krečnjačkim neogenim pješćarima, što znači da je mlađa od neogena. Jama se sastoji iz dva dijela: od salomne jame i pećine. Dubina jame iznosi svega 5m, a dalje se ide kroz pećinski dio koji je usmjeren i nagnut prema sjeveroistoku, prema dnu Crkvičkog Polja. Dužina ovog dijela je oko 35m, a širina mu se kreće 4-10m. Jama nema pećinskog nakita, a pod je prekriven oburvanim blokovima. Na kraju je velika gomila blokova koja se penje sve do tavanice. (Lješević Milutin, 2004., 141)

Pećine na prostoru Crkvičkog Polja

Zbog pomenutih karakteristika i topografskih odnosa same površi, geološkog sastava i ektonike nije se moglo razviti više pećina. Na površini se javljaju brojne jame, a pećina ima malo koje su relativno kratke.

Nišina pećina se nalazi u zaseoku Jasikovac, sela Jerenića na Pivskoj planini. Ulaz joj se nalazi, ispod krečnjačkog odsjeka. Pravougaonog je oblika, širine 8, a visine oko 3m. Iza ulaza počinje odmah dosta široki hodnik koji se blago spušta naniže, na dubini oko 20m. Pri kraju ulaznog hodnika, sa desne strane, odvaja se bočni hodnik dugačak oko 35m. On se u središnjem dijelu račva, da bi se poslije nekoliko metara spojio. Postoji još nekoliko hodnika od kojih je najduži onaj prvi (oko 30m). Ukupna dužina ispitnog kanala iznosi 90m.

Lisja pećina se nalazi u selu Barni do, ispod jednog strmog krečnjačkog odsjeka. Počinje dosta uskim otvorom (1,5-2m) sa niskom tavanicom - 0,8m. Od ulaza hodnik se proširuje, takoda pri kraju dostiže širinu od skoro 15m. U tavanici se javljaju tri velika kamina. Pećina je duga oko 42m. (Lješević Milutin, 2004., 218.)

Jame

Jame su podzemni karstni oblici. Slojevi krečnjaka u kojima su nastali jako su ispucani. Pukotine su različitih dubina i pravaca pružanja što omogućava da voda (od kiša i otopljenog snijega) vrlo lako ponire na velike dubine krečnjačke mase. Na bogatstvo podzemnih oblika značajnu ulogu je imala i velika količina kiše i snijega i visinska razlika između pivske visoravni i dubokih kanjona Pive, Tare i Komarnice. To je pogodovalo pojavi velikog broja dubokih jama. Speleolozi su registrovali 27 jama na prostoru Planine pivske.

Pećine

Pod pećinama podrazumijevamo speleološke objekte kod kojih preovlađuju horizontalni i blago nagnuti kanali. Često je teško razlikovati pećine i jame, jer neki speleološki objekti počinju horizontalnim kanalom, da bi se poslije ulaza koji je pećinskog tipa javili vertikalni kanali.

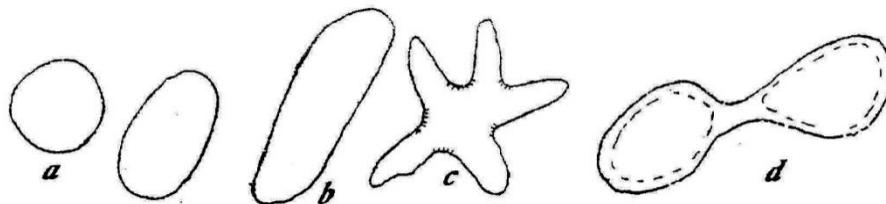
Pećina u Pivi je malo u odnosu na broj jama. To je posljedica velike rasčlanjenosti terena. Pošto je najveći dio teritorije Pivske površi velike relativne visine, toje razumljivo da se javljaju brojne jame.

Na samoj površi pećine su dosta rijetke. Uzrok pojave malog broja pećina na kanjonskim stranama je, prije svega, ubrzana vertikalna erozija rijeka i usijecanje kanala. Zbog toga nema dovoljno vremena da se pećina razvije jer se voda premješta u niži sistem pukotina. (Lješević Milutin, 2004., 204.)

Vrtače

Vrtače daju osnovni pečat reljefu Planine pivske. Ima ih na hiljade rasutih na cijelom prostoru Planine. Različitog su oblika i dimenzija. Za njih je odomaćen naziv do ili dolina. Dimenzije vrtača su veoma različite. Njihova veličina, dubina i širina zavisi od mnoštva činilaca. Mogu se susresti vrtače od jedva 20cm u Crkvičkom Polju. Na Kapavici su vrtače duboke i po 80m. U Bratljevu dolu je najdublja vrtača 102m. Širina im je takođe različita. Najšira vrtača na Planini pivskoj je Trogrla u ataru Unac, široka 220m. Najčešće su dubine između 20 i 25m i širine 70-90m.

Najizrazitije vrtače po obliku i dubini su: a) okrugle, b) izdužene, c) zvjezdaste, d) dvogube.

Sl. 10. Tipovi vrtača

Na postanak vrtača uticalo je više činilaca: geološki sastav, tektonika, slojevitost, klima, pedološki pokrivač i uticaj čovjeka (antropogeni uticaj).

Škrape

Škrape su plitki žljebovi sa oštrim rubovima koji su usječeni u pravcu kretanja vode koja nastaje od kiša i otopljenog snijega. Nastaju isključivo korozivnim procesom. Škrape i škrapove ne nalazimo na terenima koji su građeni od dolomita ili nečistih krečnjaka. Škrape su rijetke na prostoru Planine. Javljaju se u višim djelovima koji su građeni od čistog krečnjaka.

Vlake

Vlake su specifičan oblik reljefa i one se javljaju skoro na cijelom reljefu Pive. To su dugački žljebovi koji se javljaju na stranama suvih dolina, na stranama uzvišenja, a ponegdje i na samoj površini. Prema mišljenju M. Lješevića, nastale su djelovanjem denudacije, korozijom i klizanjem zamrznutog rastresitog materijala. Najčešće se javljaju na pravcima većih pukotina. Nema ih na osojnim stranama. Ako im je dno bez kamena, koriste se kao livade kosanice. Takve vlake omogućavaju lakši prevoz sijena sa drvenim saonicama.

Sipari

Moćni sipari naročito su izraženi u cirku Škrka na njegovoj sjeveroistočnoj strani i dopiru skoro do dna. Sipara takođe ima i u Pirnom dolu i u kanjonu durmitorske Sušice. Većina je obrasla vegetacijom što dokazuje da je proces denudacije i erozije smiren. Nastali su mehaničkim raspadanjem stijena pod uticajem niskih temperatura, zamrzavanjem vode u pukotinama krečnjaka. Voda otopljenog snijega (snježnica) prodire u pukotine krečnjaka i tako ga mehanički razara.

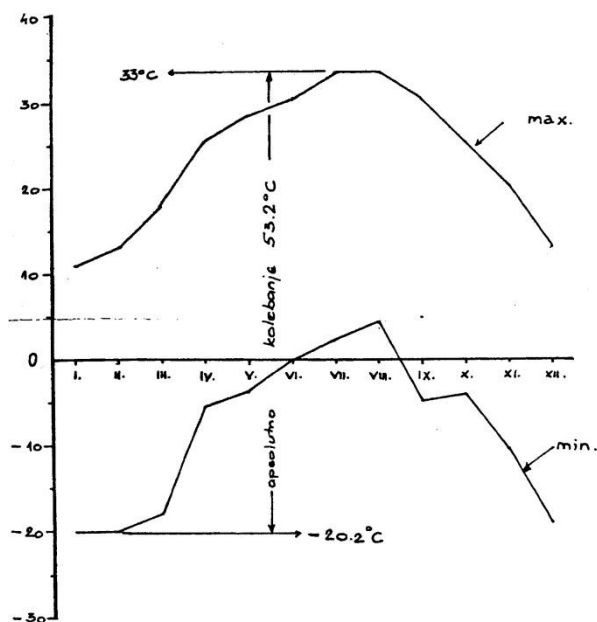
2.3. Klimatske karakteristike

Temperatura

Vertikalna raščlanjenost reljefa u durmitorskom kraju je vrlo izrazita. Ona se odražava na dužinu trajanja vegetacionog perioda i temperaturne razlike i pojava inverzije. Srednje godišnje temperature u kanjonskim dolinama Pive i Tare kreću se od 6 do 10°C na jezersko-pivskom ravnjaku od 2 do 6°C, na visokim planinama koje ga okružuju od -6 do 2°C. (Milojević Borivoje, 1955., 65)

U kanjonskim dolinama Pive i Tare vazduh se toliko zagrije tokom dana da temperature mogu dostići i do 30°C. Iz dubiokih kanjonskih dolina struji jak i topao vjetar.

Pošto su kanjonske doline uske i duboke (800-1000m) a planino-pivski plato visok (1350-1450m) i prostran, javlja se razlika u temperaturi u vazdušnom pritisku, što dovodi do pojave da se pregrijana vazдушna masa iz kanjonskih dolina kao lakša diže u vis. Kada se vazdušni pritisci izjednače, strujanje vazdušne mase prestaje. Osmatranje mereoroloških pojava na Planini pivskoj svodi se samo na prikupljanje podataka u padavinama, pa za analizu klimatskih karakteristika mogu da posluže podaci najbližih meteoroloških stanica Goransko i Žabljaka. Apsolutna visina stanice Goranska je 1070m, a Žabljaka 1450m. Srednja visina Planine pivske je 1350-1450m. Najkraće odstojanje između Goranska i Trse geometrijskog centra Planine pivske, jeste 12km, a između Trse i Žabljaka 15km. Na osnovu desetogodišnjeg osmatranja (1961-1970) srednje mjesečne temperature vazduha u Goransku kretale su se od -2,9°C u januaru do 17,7°C u avgustu. Za Goransko najtopliji mjesec u godini je jul i avgust (17,3-17,7°C). Najhladniji je januar i februar (od 0,9 do 2,9). Srednja godišnja temperatura Goransku je 9,7°C. Srednje maksimalne temperature u Goransku (topli period godine) kretale su se od 10,2°C u aprilu do 16,9°C u septembru.

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	god.
APS MAX.	10.8	13.0	17.6	25.0	28.0	29.8	33.0	33.0	30.0	25.0	20.0	12.8	33.0
APS. MIN.	-20.2	-20.0	-16.0	-6.2	-4.0	0.2	2.0	4.2	-4.8	-4.2	-10.6	-19.0	-20.2

Sl. 11. Stanica Goransko: apsolutne ekstremne temperature u °C 1961-1970
Stanica Goransko

U desetogodišnjem osmatranju (196-1970) apsolutne minimalne temperature javile su se u 10 mjeseci u toku godine. Apsolutni minimum u septembru iznosio je -4,8°C, a u januaru i februaru -20°C. Minimalne temperature se održavaju dosta kasno, do maja. Dosta niske temperature se mogu javiti i u najtoplijim mjesecima: junu, julu i avgustu. Najniže temperature su se javile u decembru, januaru i februaru. Ljeta mogu biti svježa - pro hladna, a po nekada i vrlo topla. Nagle i česte promjene vremena su opšta karakteristika visokih planinskih krajeva. Godišnja amplituda Goranska u periodu od 1961-do1970, iznosila je 53,2°C. Apsolutni maksimum od 33°C javio se u jul, apsolutni minimum u januaru -20,2°C. Zimski period može biti sunčan i relativno topao. Jesen može biti topla i sunčana, što dokazuje i apsolutni maksimum u septembru od 30°C i 25°C u oktobru.

Broj dana sa mrazem

Maksimum dana sa mrazem u stanici Goransko je u decembru i januaru 31 dan. Prosječno se godišnje javilo 120 dana. Minimalni broj dana sa mrazem je 96, a maksimalni 163. Zbog češćih i dugotrajnih negativnih temperatura, vegetacioni period na Planini pivskoj traje kraće nego u Župi pivskoj.

Broj ljetnih dana sa temperaturom višom od 25°C

Srednje i maksimalne vrijednosti pokazuju da se u julu, a posebno u avgustu, pojavilo najviše dana sa temperaturom višom od 25°C što ima povoljnog odraza na brže sazrijevanje žita osobito na Planini pivskoj.

Broj dana sa temperaturom višom od 25°C u Goransku iznosio je 70. (Dubljević Blažo, 2006., 80.)

Padavine

Na generaliziranoj karti godišnjih količina padavina na teritoriji Crne Gore u durmitorskom kraju ističu se tri zone. U prvoj zoni, koja zahvata kanjonske doline Pive i Tare, prosječna količina padavina iznosi 1000-1500mm. U drugoj zoni tj. Jezersko-pivskom ravnjaku je 1500-2000mm. U trećem najvišem spratu (masiv Durmitora) količina padavina je od 2500-3000mm.

U Goransku, prosječna godišnja količina padavina iznosi 1686mm.

Stanice	Apsol. Visina u m.	Maksimum padavina	Minimum padavina	Srednja godišnja količina
Šćepan Polje	466	Novembar /170 mm/	Avgust /63 mm/	1277
Boričje	1080	Decembar /219 mm/	Avgust /66 mm/	1423
Nikovića	1400	Decembar /184 mm/	Avgust /74 mm/	1382
Barni Do /Bešići/ /1960-73/	1430	Novembar /212 mm/	Avgust /67 mm/	1559
Trsa	1480	Novembar /214 mm/	Avgust /68 mm/	1496

osmatranja 1959-73)

Sl. 12. Planina pivska (niz

Godišnji raspored padavina na Planini pivskoj ukazuje da se maksimum padavina javlja od novembra do decembra. U decembru maksimum padavina imaju Boričje i Nikovići, a u novembru Trsa, Barni Do i Šćepan Polje. Sve stanice na Planini pivskoj imaju izražajni maksimum u novembru i decembru što je odlika pluviometrijskog tipa, a minimum padavina se javlja u avgustu.

Stanica Trsa (1480)

Stanica Trsa locirana je skoro u geometrijskom centru planinopivskog ravnjaka, na visini od 1480m nadmorske visine. Maksimum padavina je u novembru. Znatne količine padavina su i u decembru (186mm). Minimum je u avgustu (68mm).

U hladnom periodu godine palo je prosječno 876mm, a u toplom periodu 620mm.

Danas nijedna kišomjerna stanica na Planini pivskoj više ne radi, osim u Šćepan Polju.

Stanica	Apsolutna visina	J	F	M	A	M	J	J	A	S	O	N	D	Suma
Ščepan Polje	466	137	117	90	77	116	71	63	46	75	124	156	169	1241
Plužine	750	140	144	117	102	113	94	60	50	91	147	230	231	1591
Mratinje	800	133	151	112	102	130	88	61	57	107	149	217	227	1534
D. Brezna	960	192	210	146	136	127	103	60	50	93	191	308	277	1893
Goransko	1032	115	146	90	88	94	90	52	60	77	147	180	195	1304
Nikovići	1400	88	95	112	110	102	100	100	69	85	149	204	219	1433
Trsa	1480	98	114	139	113	124	130	106	60	98	146	237	201	1556
Bešići	1430	108	140	164	121	143	131	116	65	125	155	275	242	1785
Crkv. Polje	1070	87	99	121	131	145	122	95	54	82	167	206	190	1502
Stabna	780	125	115	124	114	110	115	73	70	105	132	262	202	1554
Boričje	1080	105	116	125	108	110	93	66	56	77	117	227	238	1440
Crna Gora	1410	55	63	78	82	93	111	84	46	57	78	137	140	1027

Sl. 13. Srednje mjesečne padavine u Pivi za period 1957-90

U pivskom kraju pada u toku godine velika količina snijega i kiše. Raspored padavina je dosta ujednačen i ne postoje velike razlike u pojedinim meteorološkim stanicama.

Minimum padavina se javlja ljeti i zimi. Ljetnji minimum je primarni, a zimski sekundarni. Na osnovu podataka prikupljenih na osmatračkim stanicama, mogu se uočiti dva perioda. To su kišni (traje od oktobra do aprila) i sušni od maja do okrobra. Količina padavina u oba pomenuta perioda može biti vrlo različita. Postoje sušne i kišovite godine.

Broj oblačnih dana (1960-70)

Maksimalni broj oblačnih dana u stanici Goransko javlja se u hladnom periodu godine gdje se ističu dva maksimuma. Primarni u martu (26) i sekundarni u periodu novembar-decembar (25). Maksimalna oblačnost traje od novembra do marta. Minimum je u toku ljeta, osobito u avgustu.

Broj vedrih dana (1960-70)

Izraziti maksimum vedrih dana se ističe u intervalu od avgusta do oktobra. Kraj ljeta i prva polovina jeseni su izrazito vedri, kako u Goransku tako i u Žabljaku. Broj vedrih dana je relativno veći u Goransku. Neposredna blizina Durmitora smanjuje broj vedrih dana u Žabljaku, što treba i očekivati s obzirom na visinu i veliko prostranstvo Durmitora. Minimum vedrih dana javlja se u proljeće, kada su obilne dugotrajne kiše koje znatno smanjuju broj vedrih dana.

Visina sniježnog pokrivača

Na Planini pivskoj, zbog veće visine, snijeg se javlja ranije, ali nestaje kasnije. Vertikalna raščlanjenost reljefa znatno utiče na dužinu trajanja i visinu sniježnog pokrivača. U kanjonskim dolinama snijeg se najmanje zadržava (3-4 mjeseca). Na

pivskom platou traje 5-6 mjeseci. Javlja se krajem okrobra ili u prvoj polovini novembra i traje do polovine aprila, a nekad se zadrži i do maja. Visina sniježnog pokrivača u kanjanskim dolinama je 40-70cm. Na jezersko-pivskoj visoravni 100-150cm, a na najvišim djelovima Durmitora i preko 2m. Nameti u dolovima mogu biti i preko 10m pa je čitav kraj zimi, zbog velikih smetova, odsječen od svijeta.

Vjetrovi

U ruži vjetrova na Jezersko-pivskom (osobito pivskom) ravnjaku dominiraju sjeverni i južni pravac. Južni pravac duva dolinom Morače sa jugoistočnog kvadranta. Vazdušne mase, zbijene između južne podgorice Durmitora, Golije i Vojnika na jugu i jugozapadu, prodiru na prostor Pive kao južni vjetar. Pod uticajem južnog i sjeverozapadnog vjetra, maksimum padavina se javlja u jesen i proljeće. Sjever se javlja najčešće u hladnom periodu godine i uslovljava vedro i hladno vrijeme. Sjeverac je hladan i suv vjetar. U proljeće, pod uticajem juga, dolazi do naglog otapanja debelih, sniježnih nanosa i pojave usova. Sjever i jug se najčešće smjenjuju u jesen i proljeće, a po nekad i ljeti. (Popović Mirko 2005.,60)

2.4. Hidrografske karakteristike

Rijeke

Rijeke su kroz dugu istoriju ljudskog društva najčešće predstavljale elemenat povezivanja ljudi i dobara. Međutim, Tara, a osobito Piva, u životu stočara ovoga kraja nijesu mnogo značile, osim opasne prepreke koju su savlađivali sa strahom i neizvjesnošću. Stočari Planine pivske vjekovima su egzistirali u uslovima bespuća i bezvodice odvojeni dubokim kanjonima Pive i Tare.

Piva

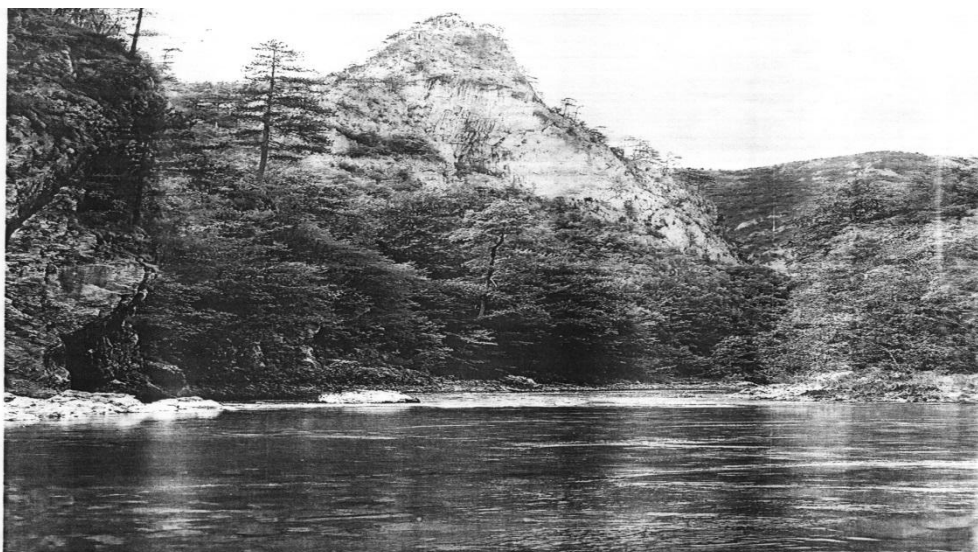
Piva u izvorišnom dijelu (južna podgorina Durmitora) nastaje od Tušine i Bukovice. Nizvodno teče kao Bukovica. Bukovica kod Šavnika prima Šavničku rijeku i Bijelu. Nizvodno od Šavnika, Bijela nosi naziv Pridvorica. Iznad sela Duži, Bijela (Pridvorica) se sastaje sa Komarnicom. Komarnica nizvodno, u blizini kaluđerskog mosta prima Sinjac. Nizvodno nastaje tok Pive koji teče pod tim imenom do Šćepan Polje, gdje se sastaje sa Tarom čineći Drinu. Dužina rijeke Pive iznosi oko 32km, a od izvorišta Tušine 94km. Sliv joj zahvata površinu od 1247km² sa prosječnom nadmorskom visinom od 1360m. Sliv Pive prima godišnje 1500-2000mm padavina. Svake sekunde Piva daje Drini 56m³ vode. Srednji proticaj Pive, na HS Duži, površine sliva 379km² i prosječnih padavina 1924mm, za višegodišnji niz godina iznosi 15,06 m³/s uz koeficijent oticanja 0,56, sa srednjim mjesečnim proticanjem od 3,41m³/s u avgustu do 27,50 m³/s u maju. Srednji proticaj Pive na HS Šćepan Polje, površine sliva 1784km² i prosječnih padavina 1225mm, za višegodišnji niz iznosi 74,88m³/s, uz koeficijent oticanja 0,77, sa srednjim mjesečnim proticanjem od 21,00m³/S u avgustu, do 131,15 m³/s u maju mjesecu.

Komarnica

Najveće količine voda Pivi daje rijeka Komarnica koja je dužine oko 43km, računajući je sve do ispod južnih padina masiva Durmitora (Sedlo – 2226 m. n .v.). Od nastanka do Pošćenja, Komarnica teče ka jugu, a odatle prema jugozapadu do kote 718 m. n. v., gdje sa lijeve strane prima vode rijeke Pridvorice. Komarnica prima vode od više povremenih i stalnih vodotoka i izvora. Sliv Komarnice je podložan eroziji, naročito gornji dio. Donji dio je izložen velikom akumuliranju i pretaložavanju glacijalnog materijala iz područja južnog Durmitora i sjevernog Vojnika. (Hrvčević Slavko, 2005., 55.)

Tara

Tara je brza planinska rijeka. Sa sjevera periferno tangira Planinu pivsku na dužini od 22km. Sliv Tare zahvata površinu od 1899km² sa prosječnom visinom od 1390m. Prosječan proticaj Tare na HS Šćepan Polje je 76,5m³/s, što je za 20m³ više nego na Pivi. Tara je duga 141km. Tipičan kanjon Tare nastaje od ušća Poljske bistrice (niže Mojkovca), a završava se nizvodno kod Đemela Luke u dužini od 50km. Od Đemela Luke do Šćepan Polja, njena dolina je široka i prohodna. Tara je najveća rijeka u Crnoj Gori i duža je od Pive za 1,6 puta. Bistrina vode je u toku januara mjeseca 2,4°C, a ljeti je viša. Julsko-avgustovska temperatura se kreće od 12,6 do 13,2°C.

Sl. 14. Detalj u kanjonu Tare

Tara nosi i veću količinu vode. Prosječni proticaj iznosi 82m³/s, dok je na rijeci Pivi 78m³/s. Proticaj Tare je veći zato što Tara ima veću površinu sliva 2040m, a Piva 1110m. Ukupan pad Tare od izvorišta do Šćepan Polja iznosi 780m, a Pive od izvorišta do Šćepan Polja 675m.

Durmitorska Sušica

Sušica je lijeva pritoka Tare. Nastaje ispod strmog usijeka Skakala kao podzemna otoka Škrčkog jezera. Samo u vrijeme kiše i jačeg otapanja snijega u proljeće teče kao stalni

površinski tok na dužini od 15km. U toku ljeta se gubi u kraškom podzemlju kao ponornica. Izvire ispod Skakala, teče dnom Sušičkog kanjona, zatim ponire ispod Sušičkog jezera da bi se ponovo javila na mjestu zvanom Javor. Površinski dalje teče do Meljice, ispod koje ponire da bi ponovo izbila u Drenovu dolu. Od Drenova dola ponovo teče površinski do ušća u Taru do mjesta Sastavci. (Dubljević Blažo,2006., 121.)

Jezera

Veliko i Malo Škrčko jezero

Oba jezera teritorijalno pripadaju Pivi, odnosno Planini pivskoj. Nastala su akumulacijom vode u najprostranijem durmitorskom cirku – Škrki.

Škrčka jezera udaljena su od sela Nedajna punih 4 sata hoda. Zbog velike udaljenosti od naselja, jezera nemaju turistički značaj.

Veliko Škrčko jezero nalazi se na visini od 1700m. Dugo je 580m, a široko 165m. Za vrijeme ljeta duboko je 17m. Akumulacija vode u jezeru iznosi 335m³. Površina jezera je 0,07km²

Malo Škrčko jezero je u neposrednoj blizini Velikog jezera na visini od 1730m. Površina mu je samo 0,01km². Dugo je 150, a široko 110m. Leži na dnu sekundarnog cirka. Oba jezera su glacijalnog porijekla.

Sušičko jezero

Nastalo je pregrađivanjem čeone morene u proširenom dijelu Sušičkog kanjona na visini od 1140m. Za vrijeme maksimalnog vodostaja dugo je 500, a široko 175-250m. Akumulacija vode nastaje u hladnom periodu godine kada naiđu obilne kiše i otpočne otapanje snijega. Ponori na dnu jezera nijesu u stanju da prime nadošlu vodu, pa se ona razliva i stvara jezero površine 0,07km². Kada se voda krajem proljeća povuče, jezersko dno ostaje suvo.

Pivsko jezero

Izgradnjom HC „Piva” nastalo je vještačko jezero u Pivi. Dugo je 45km. Zapremina mu iznosi blizu milion m³. Razdvaja Planinu i Župu.

Jezero je potopilo sve izvore, zaseoke, stare mostove, pećine, stećake, ostatke crkava, mnogobrojne virove, staro naselje Plužine, a Pivski manastir je premješten na drugu lokaciju. Istovremeno je Pivsko jezero potopilo dolinu Sinjca (Pivsko oko) i dolinu Vrbnice. Trajno se izgubilo raznoliko bogatstvo koje je priroda hiljadama godina stvarala i ljudska ruka podizala. (Dubljević Blažo,2006., 127., 128.)

Izvori - krstna vrela

Planinu pivsku sa istoka zatvara greben visokog Durmitora. Sa sjevera, juga i zapada odvajaju je duboke doline Tare, Pive, durmitorske Sušice i Komarnice. Izvori su veoma rijetki. Voda od kiša i od otopljenog snijega brzo nestaje kroz složenu mrežu podzemnih pukotina i kanala.

Planina je bezvodna i pored velike količine padavina. Na drugoj strani, na dnu kanjonskih dolina Pive, Tare, Komarnice i durmitorske Sušice javlja se niz vrlo jakih vrela.

Dubrovska vrela

Kod sela Dubrovska (granica Pive i Drobnjaka) izvire jako vrelo iz osulinskog materijala, širine nekoliko desetina metara. Izvor se javlja na visini od 680m. Voda izbija na nekoliko mjesta. Temperatura vode je 6,2°C. Izvor se nalazi u dijelu kanjona Komarnice. Izdašnost mu je 0,5 m³/s.

Podzemne vode Durmitora, Planine pivske i Jezera u kraškom podzemlju imaju tendenciju kretanja prema zapadu i jugozapadu, odnosno prema slivu Pive.

Bezujski mlini

Ispod sela Bezuja, na desnoj obali Komarnice, javlja se vrelo na kojem su Bezujani nekad imali mlin, pa mu otuda i ime. Nema veliki značaj za mještane, jer se nalazi na dnu kanjonske doline duboke 400m. Sada je potopljen jezerom.

Ilidža (tur. Topla voda)

Između sela Dubljevića i Bezuja, u nivou rječnog korita javlja se izvorčić tople vode čija je izdašnost veoma mala. Temperatura vode iznosila je 26,3°C.

Po mišljenju M. Radulovića radi se najvjerovatnije o atmosferskoj vodi koja dolazi u kontakt sa eruptivnim stijenama jurske starosti. Atmosferska voda potiče od kiša i vode otopljenog snijega koja ponire kroz debele slojeve krečnjačke mase (debljine 700-1000m) i da u velikim dubinama dolazi u dodir eruptivnih stijena gdje vladaju više temperature. Tako zagrijana se vraća na površinu.

Jasenica

Na kontaktu krečnjaka i dolomita u podini, na visini od 700m čija je temperatura 1974. u 9 sati iznosila 9°C. U vrijeme sušnih godina, stanovnici Bezuja i Dubljevića silazili su do izvora i vodu za piće iznosili u buradima.

Međeđak

Na dnu obale Pive (kota 547) između Oštre kose i Krakula, izbija iz pukotine krečnjaka jako vrelo Međeđak sa temperaturom od 8,4°C. Izdašnost mu je 2m³.

Nazdruć vrelo

Ovo vrelo izvire ispod sela Barni do. Izdašnost mu je procijenjana od 2,5 do 10m³. Promjenljiva izdašnost je rezultat bogatstva kraškog podzemlja. Vodom je bogat tokom čitave godine. Izvori na Planini pivskoj i u kanjonskim dolinama imaju najveću količinu (maksimum) vode u proljeće i jesen, a najmanje u toku ljeta.

Sopot

Na dnu valova Pirni do, niže sela Boričja je izvor Sopot. Sopot nikada ne presušuje. Voda se u mlazovima prelijeva preko laporovite grede. Izvor nije kaptiran. Temperatura vode je 7°C.

Izvor u Todorovom dolu

U Todorovom dolu, neposredno ispod Prutaša nalazi se izvor koji je kaptiran. Temperatura vode je iznosila 4°C. Izvor hrane vodom durmitorski snježnjaci. Zato je voda hladna i bistra. Izvor se nalazi na granici prema Drobnjaku daleko od naselja, pa je njegova vrijednost u opskrbljivanju vodom neznatna.

Izvori Dubrovska vrela i vrelo „Ilidža”

Oba pomenuta vrela se javljaju u gornjem dijelu kanjona Komarnice. Približno se javljaju na istoj nadmorskoj visini 680m. Vrelo Ilidža je potopilo Pivsko jezero.

(Dubljević Blažo, 2006., 134., 135., 142., 143.)

2.5. Biljni i životinjski svijet

Današnji raspored vegetacije na Planini pivskoj je odraz više faktora: temperatura, vertikalna rasčlanjenost reljefa i njegova ekspozicija (izloženost Suncu), pedološka struktura i antropogeni uticaj. U kanjonskim dolinama tokom cijele godine je znatno toplije nego na planinopivskom platou Kanjonske doline su niže apsolutne visine od planino-pivskog platoa. Planina pivska je prostrana visoravan, otvorena uticaju niskih temperatura, a to je imalo odraza na raspored i vrstu vegetacije. U kanjonskim dolinama u nižem spratu rastu listopadne šume. Iznad njih je kat četinar. U kanjonskoj dolini Pive nema mnogo četinar. U kanjonskoj strani idući prema Barnom Dolu, raste jasen i bukva. Na većoj visini je hrastovina. Na rubu kanjona je sitna grabovina i pokoja bukva. U kanjonskoj dolini Tare, četinari su više rasprostranjeni osobito na lijevoj, osojnoj strani. U nižem listopadnom spratu rastu: crni i bijeli grab, bukva, javor, crni i bijeli jasen, klen i dr. U višem četinarskom spratu dominira crni bor. Ekspozicija padina takođe utiče na vrstu, bujnost i raspored vegetacije. Gotovo uvijek je listopadni sprat na prisojnoj, a četinarski na osojnoj strani. U kanjonskoj dolini durmitorske Sušice biljni spratovi se razlikuju na prisojnoj i osojnoj strani. Na prisojnoj strani na 1000m visine rastu bukve, na 1200m počinje se javljati četinar. Već na 1350m dominiraju četinari. Na osojnoj strani su moćni sipari obrasli žbunjem i niskom travom. Na krečnjačkim odsjecima su rijeki četinari. U kanjonskoj dolini Komarnice raste: bukva, hrast, javor, grab, lijeska i dr. Na gornjoj ivici kanjona šuma je toliko degradirana da su ostale samo šikara i trava. Na topografskoj karti Planine, jasno se zapaža granica između dijela koji oskudijeva drvetom i dijela gdje je šuma ostala više očuvana. Granica bi se mogla povući linijom Nedajno, Trsa, Vojinovići. Južni dio Planine izrazito je oskudan šumskim pokrivačem. Kompleks mlađe šume, pretežno bukove, zadržao se samo u gornjem dijelu Pivnog dola i na osojnoj strani Božura iznad sela Borkovića. Gornja granica šume na Planini pivskoj dostiže visinu od 1720m (Milogora). Iznad šume su planinski suvati - pašnjaci do 1770m (Bobetin vrh). Najprostraniji je travni sprat. Njegova donja granica je izohipsa od 110m, a završava se na visini od 1775m. (Popović Mirko 2005., 110)

Prostor pod krčevinama bogat je šumskim plodovima: kupinama, borovnicama, gljivama i jagodama. U kanjonskim dolinama ima dosta drenjina, šipuraka, divljih krušaka, jabuka i lješnika. (**Dubljević Blažo, 2006., 156.**)

Akademik V. Blečić, poznati botaničar u našim prostorima, detaljno je obradio rasprostranjenje biljnog pokrivača u Pivi.

Pojas hrastovih šuma

Po Blečiću, hrastove ili cerove šume rastu u kanjonima Pive i Komarnice, a na Pivskoj visoravni samo u toplim prisojnim sranama. To je kvalitetna vrsta drveta, osobito za namještaj i željezničke tragove. Otporna je na truljenje. Šume bijelog graba rastu u nižim djelovima kanjona Pive i Komarnice. Zauzima veliku površinu od Bezuja, u južnom dijelu Plaine pa do Mratinja. Gornja granica bijelog graba dostiže visinu do 1100m n. v. Raste na sunčanim stranama na podlozi krečnjaka i dolomita.

Šume crnog bora

Prema Blečiću, šume crnog bora su do nedavno bile mnogo više zastupljene u kanjonu durmitorske Sušice nego u kanjonu Pive.

Gornja granica dopire do 1500m, pa je izložena udaru munje, kao i naglim naletima vjetrova.

Šume su ranije bile mnogo gušće, ali su sječom i paljevinom prorijeđene. Preljepa stabla ovoga drveta su na strmim liticama kanjona Pive i Komarnice. Drvo crnog bora je podesno za japiju. (**Dubljević Blažo, 2006., 162.**)

Pojas klekovine bora

Klekovina bora raste iznad visoko-planinske bukve do 2000m. Pivski stočari su putem paljevine potisnuli klekovinu bora na veće visine. Na ovaj način su uništene velike površine klekovine bora i time se objašnjava malo prostranstvo. Na Goliji i Magliću rastu najveće površine klekovine bora u Pivi. Klekovina bora spada u šumski pojas sa svojom dizionomijom.

Biljne vrste na stijenama

Na strmim i kamenitim liticama vegetacija se mogla održati samo u pukotinama i zaklonjenim mjestima. Na razvoj biljnih vrsta u pukotinama ima veliku ulogu: nadmorska visina, količina vlage, nagib, kao i veća ili manja izloženost Suncu.

V. Blečić napominje da je rijetka vrsta drveta-planinski javor na Božuru nižeg rasta (dok je na Goliji i do 10m visine). Javorovog podmlatka nema. Kratak vegetacijski period ne dozvoljava sazrijevanje plodova ili, ako sazriju, strunu usled zadržavanja sniježnog pokrivača.

2.6. Ekologija

Nacionalni park Durmitor obuhvata teritorije opštine: Žabljak, Šavnik, Plužine, Mojkovac i Pljevlja. Na opštinu Plužine otpada oko 14%. Režim zaštite obuhvata prostor oko 37000 hektara ili 3% površine Republike Crne Gore. Nacionalni park Durmitor obuhvata visoravan Jezera, kanjon Tare (njen najuži dio), dio durmitorske Sušice i čitav masiv Durmitora.

Ukupna površina iznosi:

- a) neplodno zemljište 50,6%
- b) poljoprivredno zemljište 26,3%
- c) šume i šumsko zemljište 23,1%

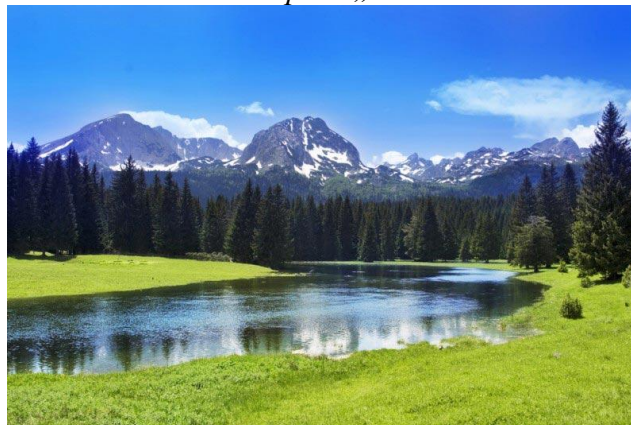
Park je po svojim vrijednostima i ljepoti svrstan među najprivlačnije nacionalne parkove u našoj zemlji i ima međunarodni značaj, posebno uključivanjem dijela kanjona Tare u spisak međunarodne svojine.

Nacionalni park Durmitor predstavlja skup rijetkih prirodnih vrijednosti među kojima treba posebno istaći: Kanjon Tare, durmitorske Sušice, Prutaš i Škrku. Na dnu valova Škrka se nalaze dva manja lednička jezera ili „gorske oči”, kako ih narod zove. Tu je gusta šuma, prostrani pašnjaci i livade sa raznolikom florom i faunom.

Dobar poznavalac durmitorskog kraja prof. S. Kasalica ističe da je Nacionalni park Durmitor bogat brojnim i rijetkim biljnim vrstama. Tu je zastupljeno 14 šumskih i 20 travnih zajednica. Neke vrste predstavljaju „crnogorske endeme u flori Durmitora” (vrsta lincure, ljubičice, zvončić, maslinica i dr.) Zastupljeni su balkanski endemi: jeremičak, planinski javor, crnogorska mlječika, ljuljan, „glavočika, munika iz porodice borova i dr. Zaštićene su rijeke i prorijeđene vrste koje imaju veoma naglašenu „estetsko-dekorativnu ulogu”. Svojom bojom i raznolikim formama privlače pažnju ne samo botaničara nego i svih onih koji vole i znaju uživati u bogatstvu i raznolikosti prirode. Zastupljene su i brojne vrste ljekovitog bilja (oko 150 vrsta) i jestivih gljiva (oko 40 vrsta), razne vrste voća (lješnjak, jagode, trnjine i dr.). S. Kasalica ističe da u vrijeme ljetne turističke sezone treba organizovati „dane berbe i sakupljanja ljekovitih i voćnih plodova”. Dio Nacionalnog parka Durmitor upisan je 1980. u spisak svjetske baštine od UNESCO-vog komiteta za svjetsku baštinu, a dio nacionalnog parka koji pripada slivu Tare zaštićen je u okviru svjetskih rezervata biosfere. (Dubljević Blažo, 2006., 170.)

Sl. 15.

Nacionalni park „Durmitor“

3. FAKTORI RAZVOJA TURIZMA U CRKVIČKOM

Turizam je značajna privredna grana svake zemlje. Sem ekonomskog značaja, on ima i druge važne elemente. Tamo gdje je razvijen turizam, zemlja je slobodna, viznim režim je liberalizovan ili ga uopšte nema. Saobraćajna infrastruktura je visoko razvijena. Svi potencijali turističke zemlje su u funkciji, i prirodne ljepote, i kulturno – istorijski spomenici i ekologija, saobraćaj i sve usluge. Shvatajući značaj šuma i planina, Ujedinjene nacije su 2002. godinu proglasile međunarodnom godinom planina, poručujući svim zemljama planinskog područja da se u ovoj godini posvete istraživanjima svojih planina, urade potrebne analize, preduzmu mjere zaštite, oplemene uištene prostore i vrate stanovništvo izvoru života – kakvo je šuma. Ova poruka Ujedinjenih nacija je proizašla iz stava da na prekretnici milenijuma valja sagledati kakve su promjene nastale i šta je čovjek učinio svom prirodnom blagu. (Popović Mirko 2005., 210)

Zemlje poput Švajcarske, Austrije, Njemačke, Norveške, Švedske i Slovenije brinu o svojim planinskim masivima. U njima grade putne mreže, razvijaju turizam, proizvodnju zdrave hrane, poljoprivredu i stanovništvu obezbjeđuju pristojan život kako bi ostalo u svojoj matici – zemlji. Država od toga ima velike koristi, jer sve djelatnosti ovoga tipa pune državnu kasu doprinosima i prihodima.

Očekujemo da ovakvo vrijeme dodje u Crnu Goru, u Pivu i Crkvičko Polje. Povodom 26. septembra, svjetskog dana čistih planina, na samitu održanom u Johaneshurgu 2002. godine, na kome je učestvovala i crnogorska delegacija donijete su značajne odluke. Sastanak je održan pod pokroviteljstvom Ujedinjenih nacija. OUN su pozvale sve zemlje članice da obrate pažnju na svoja planinska područja kao izuzetno značajne resurse, centre biodiverziteta i prostora koji može predstavljati značajnu osnovu za dalji održivi razvoj. Zato je na ovom samitu i zaključeno da „buduće generacije imaju pravo na susret na dornutom ljepotom planina“. Prirodu i zdravu sredinu treba sačuvati.

Crna Gora je planinska i mediteranska zemlja. Njene prirodne vrijednosti, medju kojima su planine najznačajnije, u čitavom nizu bisera u raskošnoj prirodnoj riznici spadaju u njeno najveće prirodno bogatstvo. Zato ćemo ovdje napraviti izuzetak i nabrojati sve naše planinske dragulje kao što su: Lovćen, Rumija, Ozren, Moračke planine, Sinjajevina, Bjelasica, Komovi, Durmitor, Prokletije, Hajla, Visitor, Ljubišnja, Vojnik, Golija, Maglič, Volujak, Pivska planina i druge koje se nalaze tik pored nas, a skoro ih ne primjećujemo. Posebnu vrijednost ovih prostora čine veličanstvena planinska i visokoplaninska jezera, riječne doline i kanjoni, vrela, izvori, čudesan svijet biljaka, životinja i gljiva i mnogo toga poznatog i nepoznatog. Njihova prava valorizacija u duhu održivog razvoja bila bi pravi doprinos realizaciji jedne sjajne ideje: Crna Gora – ekološka država, kako je prije nekoliko godina proglašena.

U planiskom dijelu Crne Gore nalaze se smještene i tri nacionalna parka – Durmitor, Biogradska gora i Lovćen. Nacionalni park „Durmitor“ i basen rijeke Tare su međunarodno zaštićeni prirodni objekti koji se nalaze na listi svjetske prirodne baštine UNESCO-a i svjetskih rezervata biosvere, što ovim područjima u daljem razvojnom ciklusu daje poseban značaj. Zbog toga je zaštita planinskih i šumskih područja jedan od imperativa razvoja Crne Gore. S obzirom na njene raznolike potencijale kao što su: pitka voda, energetski potencijali, šume, zdravstveno – rekreativni turizam, poljoprivreda,

zdrava hrana i dr. Ne može Piva imati samo tranzitni turizam. Bog joj je dao ljepotu, ali je ljudi ne koriste. Piva je odličan spoj prirodne ljepote i ljudske dobrote.

Piva je zajedno sa Crkvičim Poljem bogata prirodnim resursima počev od klime, dosta snijega, puno skijaških terena za razvoj zimskog sporta i turizma uopšte. Ona se ponosi lijepim rijekama Pivom, Tarom i Sušicom sa bezbroj brzih i bstrih potoka koji se stropoštavaju niz litice kanjona i pejzaž čine čarobnim. U kanjonu Tare su staništa srna i divooza, raznih vrsta ptica, zečeva i druge divljači podesne za lov. Rijeke Tara i Piva su bogate ribom – pastrmkom i drugim vrstama. Ove rijeke sa dubokim kanjonima impresivno djeluju; pogled sa rijeke na litice koje se okomito spuštaju u kanjon dubok 1300 m, čine impresivan pejzaž koji se dugo pamti. Očaravajući kanjoni rijeka Pive i Tare bogati su listopadnom šumom, a iz strmih gromadnih stijena izrastaju borovi koji gorostasno i ponosno izgledaju kao vojnici na straži, što ove predjele čini prirodno lijepim. Najveći resursi Pive su njene prirodne ljepote koje služe za razvoj turizma. Pivom jahati na konju je divan doživljaj za gradskog čovjeka koji je došao da se odmori i nešto lijepo vidi i doživi. Kao ni u skoro svim ostalim crnogorsko-hercegovačkim plemenima, ni pivsko stanovništvo nije jedinstvenog porijekla. Današnje pivsko stanovništvo nastalo je manjim dijelom od nekadašnjih slavenskih doseljenika, a znatno više kasnijim doseljavanjem. Tokom minulih vjekova, stanovništvo se postepeno miješalo i stapavalo u jedinstvenu plemensko-bratstveničku organizaciju. Po predanju, Pivljani su se razgranali od potomaka Ruđa i Branila, koji su se doselili iz Zete tokom 15.-og vijeka i bili u srodstvu sa Crnojevićima. Nastanili su se u današnjoj Župi pivskoj. Poslije prodora Turaka u ove krajeve (1465-66) većina stanovništva Pive ostaje na svojim ognjištima, prilagođavajući se novim političko-ekonomskim promjenama. (**Dubljević Blažo, 2006., 215.**) Prvi i najsigurniji podatak o stanovništvu Pive, počiva na turskom popisu domova iz 1476-78. godine. Prema podacima deftera na Planini pivskoj su bila dva džemata. Jedan sa 22, a drugi sa 14 domova. (Popović Mirko 2005., 80)

Dio džemata ljetovao je i na Planini, a zimovao u Župi. Džemati su organizovane teritorijalne zajednice koje su imale potpune uslove za samostalan život. Istovremeno su bili i stočarske ratničke družine, tj. društvo samoupravnih zajednica. Po običajnom pravu ono je sa koljena na koljeno prenosilo „krvnu osvetu”, poštovanje zadate riječi, gostoprimstvo ili kult pobratimstava. (*Istorija Crne Gore, Titograd: Redakcija za istoriju Crne Gore, 1970., 370.*) Iz takvoga društvenog poretka nastala su brdska plemena na prostoru visoke Hercegovine i Crne Gore. Njima pripadaju i plemena Pivljana i Drobnjaka u durmitorskom kraju. Treći centar naseljenosti obuhvatao je prostor Crkvičkog Polja i Šćepan Polja. Od Pišća do Crkvenog Polja, na dužini od 20km vazdušne linije, ne postoji ni jedna nekropola stećaka osim jedne skromne na Kopavici. I danas je to rijetko naseljen prostor, obrasao šumom. Tokom 19. vijeka na ovom prostoru niču oranice, kosanice i pašnjaci. Za sve vrijeme turske uprave Crkvičko Polje i Šćepan Polje bilo je u sastavu Fočanske nahije, a ostali dio, Planine i Župa, bili su sastavni dio cerničkog kadiluka. (**Dubljević Blažo, 2006., 216.**)

Može se zaključiti da je prostor Planine pivske u srednjem vijeku, pa sve do polovine 19. vijeka bio rijetko i neujednačeno naseljen. Ograničene su mogućnosti naseljavanja na Planini. Duge i surove zime, bezvodnost i prometna izolovanost još više su otežavale opstanak čovjeka u ovom planinskom prostoru. Osnov egzistencije bio je stočni fond. Onako besputna, teško pristupačna, djelimično šumovita i rijetko naseljena predstavljala je sigurniji i mirniji prostor za opstanak stočara.

Tokom 19. vijeka dolazi do jačeg naseljavanja na Planini pivskoj, porodica iz Stare Crne Gore, Hercegovine i Banjana. U ovaj kraj dolaze isključivo zbog krvne osvete ili tražeći bolje i sigurnije ispaše za svoju stoku. Oko najboljih sjenokosa bilo je i najintezivnije okupljanje stanovništva. To su bili Dubljevići i Borkovići, Pišča i Unača, Donje i Gornje Crkvice. Da se zaključiti da je tada na Planini pivskoj postojalo 3 centra naseljenosti. Prvi je bio na prostoru Dubljevića i Borkovića, što svjedoče napuštene zidine u Vroštici i nekropole stećaka na Mramorju. Drugi je bio na prostoru Boričja, Pišča i Unača. Tu se nalazi 6 nekropola stećaka što je neoboriv dokaz naseljenosti i vrijednosti ovog prostora. Džemat sina Grubačeva, koji se pominje u turskom popisu domova 1476-78, mogao bi se jednim dijelom odnositi i na džemat u Nedajnu na Planini pivskoj. (Dubljević Blažo, 2006., 218). Poslije oslobođenja Pive i odlaskom muslimanskog stanovništva iz Crkvičkog Polja, iz Mratinja su se doselili u Crkvičko Polje Radovići i Vukovići. Stanovnici Pivskih sela bavili su se stočarstvom i zemljoradnjom kao glavnim zanimanjem. Živjelo se u porodičnim ili kućnim zajednicama - zadrugama. Sve do II sv. rata porodične zadruge u Pivi su bile brojne i ekonomski jake. Na čelu zadruge je najstariji član. Broj članova zadruge kretao se od 10-15, pa i više. Kada je višak stanovništva dostigao kritičnu tačku (doseljavanjem i prirodnim priraštajem) porodične zadruge su se počele raspadati. Nastupilo je iseljavanje i pretvaranje nekadašnjih katuna u stalna naselja. Za vrijeme turske uprave nije vođena statistika o broju stanovnika. Naplata dažbina vršena je po domovima tj. domaćinstvima. U periodu crnogorske države (1878-1918) knjige su sadržavale samo podake o broju domaćinstava, broju stoke i veličini poljoprivrednih površina.

Naselja	1881.	1891.	1901.
1. Bezujе	32	38	48
2. Dubljevići	18	20	23
3. Borkovići	54	9	77
4. Boričje	32	36	47
5. Pišče	35	38	49
6. Vojinovići	25	29	28
7. Kulići	16	18	18
8. Unač	37	40	51
9. Trsa	19	20	24
10. Nedajno	33	37	42
11. Kneževići	13	16	32
12. Bojati	2	14	15
13. Sarići	10	11	12
14. Jerinići	5	8	17
15. Nikovići	13	14	15
16. Babići	5	7	9
17. Žeično	4	5	10
18. Crkvičko Polje	60	68	69
19. Brijeg	10	12	49
UKUPNO:	433	490	635

Sl. 16. Broj domaćinstava na Planini pivskoj od 1881. do 1901. godine.
(Blagojević Obren, 1971., 380., 381.)

Prema popisu iz 1881, najveća naselja na Planini su: Crkvičko Polje sa 60 i Borkovići sa 54 domaćinstva. U 1901. godini najveća naselja na Planini su Borkovići sa 72 domaćinstva, a na drugom mjestu je Crkvičko Polje sa 69 domaćinstava.

Naselja	broj stanovnika	
	1921.g.	1931.g.
1. Babići	26	109
2. Bezuje	281	302
3. Bojati	80	105
4. Boričje (Pirni Do)	142	231
5. Borkovići	272	415
6. Brijeg /sa zaseocima/	147	325
7. Dubljevići	174	188
8. Žeično	74	97
9. Jerinići	60	72
10. Kneževići	157	207
11. Nedajno	228	315
12. Nikovići	98	136
13. Vojinovići	- u sklopu	Pišča
14. Pišče	404	334
15. Trsa	68	195
16. Unač /Donji i Gornji/	247	285
17. Crkvičko Polje	511	515
18. Šarići	89	100
19. Crna Gora ²³³⁾	337	383
Ukupno	4.487	3.395

Sl. 17. Broj stanovnika Planine pivske 1921.-1931. g.

Najveće naselje u oba popisna perioda je Crkvičko Polje sa preko 500 stanovnika. Doseljavanje na Planinu je trajalo neprekidno. Pojedinci i manje grupe su dolazile na Planinu najviše iz obližnjih krajeva. Veći broj potiče iz Župe pivske, a znatan dio je došao iz Banjana.

U toku iscrpljujućih ratova od 1912. do 1918., narod Planine pivske dao je goleme žrtve: veliki broj poginulih, ranjenih, interniranih, glad, nerodne godine i dr. Pomoći nije bilo ni od koje strane. Stočni fond je bio opustošen pa je narod patio od gladi i straha. Narod je teško podnosio okupaciju, glad i pljačku imovine, ubistva cijelih porodica. (Popović Mirko 2005.,20)

U toku II sv. rata Crnu Goru su okupirale italijanske trupe. U Pivu je italijanska vojska došla u toku juna 1941. godine. Jedan odred stacioniran je u Trsi. Već 22. jula došlo je do napada na okupatorsku vojsku. U napadu je učestvovalo nekoliko stotina boraca sa Pivske planine. U toku ljeta 1943. formirana je specijalna njemačka jedinica za čišćenje prostora. Sva su sela spaljena, stanovništvo poubijano, stoka zaplijenjena i sve opljačkano. Narod se sklanjao po pećinama, gustim šumama i katunima. (Dubljević Blažo, *Planina pivska*, Beograd: Drasler Partner, 2006., 243) Kraj rata zatekao je Pivu sa jako smanjenom populacijom, porušenim stambenim i privrednim zgradama i jako umanjenim stočnim fondom. Oko 10% njenog stanovništva nastradalo je u junu 1943. godine, a u borbama, kako na terenu same Pive i na okolnim

bojištima, tako i širom čitave Jugoslavije, izginuo je takođe veliki broj mladih ljudi. (Blagojević Obren, 1971., 600)

IZGRADNJA VODOVODA

Crkvičko Polje sa šest izvora pitke vode je najbogatije selo sa vodom na Pivskoj planini. Smješteno je na Pivskom platou između rijeka Pive i Tare. Ostala sela na Pivskoj planini nemaju takve resurse. Glavna karakteristika sela Pivske planine je nedostatak izvorske vode pa se problem rješava uglavnom skupljanjem kišnice s krovova kuća i drugih objekata u betonske rezervoare tzv. "čatrnje".

Izvorske vode u Crkvičkom Polju ima dovoljno. Da bi se obezbjedila voda za sve kuće, Mjesna zajednica je pokrenula inicijativu da se izgradi vodovod za čitavo selo. Za pomoć se obratila Odboru za izgradnju Spomen doma i Ministarstvu za vodoprivredu Crne Gore, kao i svim zavičajcima koji su rođeni u ovom selu tražeći da se uključe u akciju izgradnje vodovoda. Odbor za izgradnju Spomen doma je uz pomoć Beogradskog vodovoda sačinio idejni projekat, njihovi stručnjaci su obišli teren, ponudili najracionalnije rješenje koje je mjesna zajednica prihvatila i formirala Režijski odbor. Režijski odbor je vodio cijelu akciju: projektovanje, prikupljanje finansijskih sredstava, izbor najpovoljnijeg izvođača radova. Vodio je računa o nadzoru i izgradnji cjelokupnog objekta i drugo.

Izgradnja vodovoda je dugo trajala jer nisu mogla biti odmah prikupljena veća novčana sredstva kako bi se finansijska konstrukcija izgradnje vodovoda uspješno zatvorila. Više od 15 godina trajala je izgradnja ovog vodovoda. Poslovi su rađeni u više faza tako da su u dužem vremenskom periodu završeni sledeći radovi:

- *Urađen je i verifikovan glavni projekat vodovoda sa potrebnom projektnom dokumentacijom;
 - *Po projektu su nabavljene potrebne cijevi, sa svim elementima i djelovima za njihovu montažu;
 - *Izvršen je cjelokupni iskop kanala za glavnu razvodnu mrežu u dužini od 8507 m;
 - *Izvršeno je postavljanje, montiranje i zatrpavanje cijevi cijelom dužinom glavne razvodne mreže;
 - *Izgrađena je sekundarna mreža dužine 4553 m o trošku domaćinstava;
 - *Urađen je dio puta do rezervoara u dužini od 1200 m;
 - *Izgrađena je kaptaza sa pumpnom stanicom i rezervoar od 105 m³;
 - *Nabavljena je i ugrađena komandna električna tabla;
 - *Nabavljeni su i ugrađeni kablovi za dovođenje električne struje od trafo stanice do pumpne stanice i rezervoara;
 - *Urađeno je 18 ventila sa šahtovima;
 - *Nabavljene su pumpe za vodu, 2 komada;
 - *Izvršen je iskop rezervoara na predviđenoj koti;
 - *Izvršeno je betoniranje rezervoara
- Obezbeđenje finansijskih sredstava
- Učešće građana i razne druge pomoći:
- *Ministarstvo za poljoprivredu, šumarstvo i vodoprivredu Crne Gore obezbjedilo je sredstva u iznosu od 250.000 dinara i 10.000 dinara, 2000. godine
 - *Učešće građana i humanitarnih organizacija, 61.000 DM
 - *Dobrovoljni doprinos građana u radnoj snazi, preko 4630 radnih časova;
 - *Pomoć CHF (Međunarodna nevladina organizacija) u iznosu od 52.000 DM;

3.1. RURALNI TURIZAM I NJEGOVE OSOBENOSTI

Od 1921. do 1953., broj stanovnika u Pivi ima uzlaznu putanju (izuzetak čini ratni period 1941. - 1945.). Period stagnacije je razdoblje od 1953. do 1961. godine. Dio omladine je angažovan na izgradnji željezare u Nikšiću i na drugim objektima u Crnoj Gori, a dio omladine je nastavio školovanje u najbližim urbanim centrima. Gubitak stanovništva i dalje je nastavljen. Toliko je brz da je postao zabrinjavajući. Planina se nekontrolisano prazni, pa je izgubila visok procenat najsposobnije radne snage.

1961.	1971.	rad u odnosu na 1961.%	
Muški	1.780	1.604	
Ženski	2.088	1.780	
Svega:	3.868	3.384	12,5

Sl. 18. Polna struktura stanovništva 1961.-1971. godine.

Analizirajući tabelu dolazimo do zaključka da je broj muškog stanovništva u stalnom opadanju. I broj ženskog stanovništva je u opadanju.

U 1971. godini je za 12,5 manji broj stanovništva nego u 1961. godini.

1961. ^{a)}					1961. ^{b)}			
	m.	ž.	sv.	%	m.	ž.	sv.	%
0-19	896	908	1804	46,6	716	701	1414	42,2
20-39	411	582	993	25,6	414	461	875	26,0
40-59	255	326	581	15,0	203	318	521	15
60 i više	217	274	491	12,6	259	291	550	16,3
SYEGA	1779	2090	3869		1572	1771	3363	

Sl. 19. Starosna struktura stanovništva od 1961. do 1971. godine.

Uz priložene tabele može se uočiti da je broj omladine (do 19 godina) u stalnom opadanju. U 1961. godini omladina je sačinjavala 46,6% od ukupnog stanovništva. U 1971. godini procenat omladine je pao na 42,2%. Činjenica je da se omladina ne želi duže zadržavati u zavičaju. U naseljima sve više ostaju sitna djeca i starije osobe. Međutim, posljednjih godina i žensko stanovništvo sve masovnije napušta selo. Mlade djevojke ne žele ostati na selu. Bez škole i zanata, njihova perspektiva je znatno slabija nego njihovih vršnjaka. Perspektive za udaju, osobito u selu, su minimalne. (Dubljević Blažo, 2006., 249.) Crkvičko Polje je izrazit primjer snažnih migracionih kretanja na Planini pivskoj. Ovo naselje je bilo najveće po broju stanovnika u ovom kraju. U 1931. godini imalo je 515 stanovnika, 1961. godine 447 stanovnika, 1971. godine 357 stanovnika, a 1974. godine 230 stanovnika.

	m.	ž.	sv.	%
0-19	34	44	78	33,9
20-39	14	24	38	16,5
40-59	21	23	44	19,1
60 i više	27	43	70	30,4
Ukupno	96	134	230	

Sl 20. Starosna i polna struktura stanovika Crkvičkog Polja 1974. Godine

Crna Gora, posebno područje Pive svjetski je prepoznatljiva po kanjonu Tare. Svake godine broj turista koji posjećuju Pivu raste. Aktivnosti poput planinarenja, raftinga, biciklizma, sportskog pecanja, ribolova, šetnje stazama, ljekovitog bilja, obogaćeno domaćom autentičnom pivskom kuhinjom i bogatom kulturno historijskom ponudom, čine bogati potencijal kao dio turističke ponude ovoga područja. Ove aktivnosti omogućavaju posjetiocima da dožive nezaboravno iskustvo u ovoj izuzetno raznovrsnoj regiji. Ipak većina potencijala čeka pravu valorizaciju. Potrebno je hrabro djelovanje mještana da bi pokrenuli masovniji održivi turizam i inspirisati što više ljudi da se bave turističkom djelatnošću. Ruralna područja Pive, kao i Crkvičkog Polja pružaju izvrsne mogućnosti za ekološki održivi turizam tokom cijele godine, ali zahtijevaju pažljivo planiranje, poštovanje historijskih vrijednosti i autentičnosti načina života toga područja. Ovo se posebno odnosi na aktuelni trud izgradnje Eko sela, kako bi postala prava i zadovoljili apetite posjetilaca. Broj stanovnika u 1974., je za 55,3% manji nego u 1931. godini. U priloženoj tabeli se jasno uočava da je broj omladine (0-19) vrlo visok, oko 34%. Takođe je visok procenat starog stanovništva 30,4%, što predstavlja blizu 1/3 ukupnog stanovništva i znatno je više ženskog nego muškog stanovništva (134:96). Nizak je procenat radnog stanovništva od 20 do 59 godina, što iznosi 35,6% ili 1/3 ukupnog stanovništva. Ovakva struktura je nepovoljna sa obzirom na poljoprivrednu proizvodnju. Ne samo u ovom naselju nego i u svim ostalim osjeća se snažan talas migracionih kretanja. Planina se snažno prazni gubeći najsposobniji dio radnog stanovništva. (**Dubljević Blažo, 2006., 250.**) Društveno-ekonomska kretanja dobila su negativan predznak. Snažni proces emigracije i depopulacije opustošio je ovaj planinski i rijetko naseljeni kraj.

	stanovništvo	stanovništvo
Naselje	1961. g.	2003.g/poslije 40. g.
1. Babići	66	8
2. Barni Do	185	40
3. Bezuje	240	125
4. Bojati	82	30
5. Boričje	248	71
6. Borkovići	298	131
7. Brijeg	282	91
8. Crkvičko Polje	447	97
9. Vojinovići	277	97
10. Dubljevići	206	58
11. Žeično	58	16
12. Jerinići	87	10
13. Kneževići	213	22
14. Nedajno	257	21
15. Nikovići	136	11
16. Pišče	230	84
17. Trsa	223	60
18. Unač	235	43
19. Šarići	79	18
Ukupno:	3849	994

Sl. 21. Biološko praznjenje Planine pivske

Planina je u toku 1931. imala 4487 stanovnika. U 2003. manje od 1000. Zapaža se pojava „mini naselja”. Od 19 naselja u tu grupu spada 7 ili 1/3. Naselja sa ovoliko malim brojem stanovnika do sada nijesu zabilježena na Planini. Niko do sada nije upozoravao na ovakvu tešku društveno-ekonomsku situaciju, osim usamljenih geografa. Prelomni period nastupa od 1961., i traje do danas. Najveći pad je od 1971. godine. Natalitet skoro i da ne postoji. Planina se biološki prazni. U toku ljeta, stanovnici čije su kuće zimi prazne dođu da pokose travu i obave ostale poslove na selu. Sela ljeti ožive, a u toku duge i snjegovite zime zamiru. U njima žive stari i za rad slabi. (Dubljević Blažo, 2006., 270.)

U toku rata 1941.-1945., najveći broj stambenih zgrada je popaljen i uništen. U poslijeratnom periodu obnove i izgradnje zemlje, privremeno se stanovalo u preostalim kućama, stajama, kolibama ili u improvizovanim skloništima. Izgradnjom prvih komunikacija u Pivi 1954-57 i otvaranjem novih prodavnica, omogućena je lakša nabavka ne samo životnih namirnica nego i građevinskog materijala. Osnov egzistencije, za pojedina domaćinstva na Planini nije više stočni fond. U poslijeratnom periodu pojavili su se novi izvori prihoda (penzija, socijalna pomoć, pomoć članova koji su se iselili i žive u gradu). Na taj način stvoreni su povoljniji uslovi za viši standard i savremeniju izgradnju stambenih i drugih objekata. Najveća promjena se zapaža u Trsi i Pišću, koji su od 1954. povezani putem sa Žabljakom. Uticaj novoizgrađenog puta postepeno se širio i na ostala obližnja naselja. Imućniji pojedinci su počeli da podižu modernije stambene objekte pokrivene plehom ili crijepom prilagođavajući ih savremenim zahtjevima stanovanja. Do rata, na Planini pivskoj, najveći dio kuća i staja bio je pokriven slamom i daskom ili kombinovano. U posljednjoj deceniji prilike su se znatno izmijenile. (Dubljević Blažo, , 2006., 413.)

4EKO SELA I ETNO SELA CRKVIČKOG POLJA

4.1.ETNO SELO MONTENEGRO

4.2.EKO SELO MILOGORA

Eko selo Milogora je smješteno u malenom selu Trsa, tačnije na Pivskoj planini, na nadmorskoj visini 1450 m, tačnije, nalazi se na 12 km Plužine Žabljak.

Eko selo Milogora je počelo sa radom devedesetih godina prošlog vijeka, na početku kao kafana da bi iz godine u godinu širio kapacitete i dobio sadašnji izgled. Osnivač i vlasnik Dušan Jokanović je danonoćnim radom i pregalaštvom, umjećem, uspio da od kafanice napravi inpozantni objekat, turistički atraktivan i može da pruži sve usluge turističkim posjetiocima sa mnogo kulturnih, ugostiteljskih i istorijskih sadržaja. Ono po čemu je ovaj restoran jedinstven po tome što se u toku ljeta nudi pivo i sokove hladene u snijegu. Geografski položaj pruža velike prednosti jer se nalazi u neposrednoj blizini kanjona Pive, Tare i Sušice, a ispod obronaka gorostasnog Durmitora, tako da u toku jednog dana turisti mogu da uživaju u ovim prirodnim ljepotama Pive. Smještajni kapaciteti su na zadovoljavajućem nivou, posjeduju 5 dvokrevetnih tradicionalnih drvenih bungalova, kao i tri trokrevetna, tri četvorokrevetna i četiri trokreventna apartmana. (Popović Mirko 2005.,10) Različiti su sadržaji, posebno ističem jahanje konjima po netaknutoj prirodi ovoga kraja, a jahanjem upravljaju obučeni i licencirani instruktori. Takođe se organizuje rafting Tarom, jedno nezaboravno iskustvo knjonom Tare, suzom Evrope. U ponudi su džip safari, atraktivne ture, uzbudljiva vožnja po planinskim predjelima, obilazak terenskim vozilima po prirodnim ljepotama Pive i Durmitora. U blizini je Pivsko jezero, koje oduzima dah posjetiocima, a tu je i vožnja čamcima, kao i sportski ribolov i plivanje. U sadašnjoj ponudi je planinarenje i kizleti u prirodi, obilazak kulturno – istorijskih znamenitosti Pivske Planine, rijeke Sušice, Milogore. Ovo Eko selo koje je udaljeno 75 km od Nikšića, a 42 km od Žabljaka ima sve predispozicije da se još više valorizuje turistički. I hoće, jer broj noćenja i posjeta to obećava.

PARK PRIRODE PIVA

Nije lako u ovome radu opisati sve ljepote i blagodeti prirode koje vam pruža ovaj park, slikovito rečeno jedan od "najljepših pogleda na Balkanu".

Pogled sa visoravni Goransko na Durmitor, Maglić, Volujak, Ledenicu izaziva osjećaj prizora i oduzima dah. Nesvakidašnji je izazov za posjetioce, ljubitelje divlje netaknute prirode. Više od dvadeset vrhovavećih od 2000 metara nadmorske visine predstavljaju mamac za turiste.

Veliko bogatstvo flore i faune, nezaboravni pejzaži, fantastični ambijent prirodnih jezera, samo su jedan dio ove ljepote. Uz to sve ove ljepote i blagodeti možete vidjeti sa gostoprivnim vodičima planinarskog kluba "Piva". Prostranstvo od 32,500 hektara visinske ljepote dugo je u sjenci susjednog Durmitora, jer pored njega se nije lako istaći, ali Pivi je to uspjelo. Graniči se sa najstarijim nacionalnim parkom BiH "Sutjeska". Park prirode Piva je zaštićeno područje od 2015. godine ali slavu je stekao prije zahvaljujući raftingu na Tari. Evo razloga zbog kojih dolaze posjetioći:

Kupanje na Gradskoj plaži i šetnja do vidikovca Zarasnik

Voda je kristalno čista

Vidikovac Babina Greda nalazi se u selu Donji Mijač i dolazi se automobilom i mnogi ga smatraju najljepšim vidikovcem u Pivi. Sa njega se pruža lijep pogled na Plužine, kao i na planinske masive Bioč, Maglić, Volujak.

Stabanska jezera, malo i veliko nalaze se u blizini sela Staban i do njega vodi asfaltni put 14 km, a od kuće Đajica markirana staza, inače ovo je staza koja vodi do najvišeg planinskog vrha Pive Veliki Vitao (2397).

Most na rijeci Pivi nalazi se u blizini Šćepan Polja. Pogled sa njega na prozračnu i čistu Pivu.

Trnovačko jezero je jedna od najatraktivnijih lokacija, a jezero je u obliku srca koje simbolizuje ljubav. Do jezera se najlakše dolazi iz pravca Tjentišta, a ima i prilaz i sa suprotne strane iz pravca sela Mratinja. Na jezeru je moguće kampovati, a ima prenoćište u planinskim kolibama okružene mirišljavim cvijećem, što onoga ko ga jednom posjeti "kazni" da dođe više puta. Osim ovih lokaliteta možemo izdvojiti još ljepota:

Selo Nedajno i kanjon Sušice;

Pivska planina, selo Vojvodići i Vojvodića rupe;

Selo Pišće, Stećci;

Selo Bojati iznad živopisnog kanjona Tare;

Manastiri Piva i Zgrade;

Sve ove nabrojane prirodne ljepote su atraktivne i privlačne za turiste, znatiželjne posjetioce, naučnike.

U vremenu koje dolazi očekuju se još veće posjete svih zainteresovanih i ljubitelja prirodnih ljepota.

1.3. EKO SELO JUGOSLAVIJA

Crkvičko Polje, u više navrata sam naglasio, ima ogromni turistički potencijal, prije svega zbog svojih prirodnih ljepota smješteno između dvije rijeke prekrasnih kanjona (Pive i Tare) i kao takvo je turistički privlačno. Tako je, sada već davne 2008. godine, Jovo Nišić, čovjek vizionar i

pregaoc došao na ideju da u selu odakle je ponikao obogati turističku ponud i predstavi se na pravi turistički i domaćinski način, onako kako je dolikovalo njegovimčestitim precima i porodici, da ugosti i primi goste na jedan poseban način, turistički. Tačnije toga 25. maja 2008. godine počee sa radom turistički kompleks Etno selo Jugoslavija, jedan među prvima te vrste u Pivi, pa i u Crnoj Gori. (Popović Mirko 2005.,200) Taj sjaj još više će osvijetliti ovaj dragulj i Crkvičko Polje i postati centar okupljanja i boravka turističkih poslanika.Eko selo Jugoslavija urađeno je po svim arhitektonskim i građevinskim propozicijama i kao takvo predstavlja magnet za posjetioce. Čitav kompleks sastoji se iz restorana, zatim sedam turističkih jedinica (smještaja) i objekta za personal. Posjeduje 70 ležaja koji su tokom sezone uglavnom popunjeni, jer ko bi odolio ljepoti crkvičkog Polja i aromatičnom mirisu cvijeća koje okružuje Etno selo.Što se tiče infrastrukture sve je urađeno po visokim standardima objekata takve vrste. Ovdje u Etno selu Jugoslavija je savršen spoj poljoprivrede i turizma, jer zdravi ekološki proizvodi iz sela i okruženja dominiraju na trpezi i meniju. Uz to ljubaznost i usluga personala uglednog i gostoprirnog vlasnika Nišića, su preporuka za potencijalne posjetioce iz regiona pa i šire. Zdrava ishrana, prelijepa voda, prirodne ljepote i tradicionalno gostoprinstvo uglednog domaćina oslikavaju popunjenost kapaciteta u sezoni. Zato ne treba da čudi činjenica što je u glavnoj ljetnjoj turističkoj sezoni Etno selo Jugoslavija popunjeno gostima sa svih strana. Ostvari se oko 1700 do 1800 noćenja. Ovaj prelijepi kompleks mami turiste i ubuduće se očekuje još veći broj posjetilaca. Ljubazni vlasnik J. Nišić ima namjeru da proširi kapacitete kako bi mogao da udovolji svima onima koji su zainteresovani da posjete ovo prelijepo mjesto. U vremenu koje dolazi ovo Etno selo će još više upotpuniti turističku ponudu pivskog kraja, a ujedno i Crne Gore kojoj je turizam jedna od glavnih strategija razvoja.

1.4. OSTALI TURISTIČKO ATRAKTIVNI OBJEKTI

EKO SELO DURMITOR

Na polovini puta između Plužina i Žabljaka, u selu Trsa, smješteno je ovo prelijepo Eko selo Durmitor. Preljepo je i ugodno sa svim svojim karakteristikama i prirodnim okruženjem. Smješteno je na nadmorskoj visini od 1470 m, što mu daje posebnu draž, jer čist vazduh je osnov što čovjeku omogućava normalno bitisanje. Okruženi surovim i lijepim planinama, lijepim pejzažima, smještene su tradicionalne kolibe i bungalovi, kao i restoran i apartmani. To predstavlja pravu oazu ljepote. Ono je utočište svima onima koji "pobjegnu" od gradske buke i njenih vrućina i ovdje nađu raj za odmor.Eko selo Durmitor raspolaže sa tri sale za ručavanje

(dva otvorena i jedan zatvoreni dio) koji može primiti do 250 osoba. Osim restorana ovaj kompleks nudi tradicionalne kolibe, bungalov dvokrevetnog tipa, kao i nekoliko apartmana sa 4 i 5 ležajeva. Sve to prati savremena infrastruktura. Ponuda je raznovrsna, jer ovaj turistički kompleks ima dugu tradiciju, jer uzorni vlasnik Milan Jokanović je odavno sve ovo osmislio i sproveo u djelo. Tako da uz bogate sadržaje, dobre tradicionalne hrane i pića u ponudi su sadržaji kao: jahanje konja, planinarenje, kajaking krstarenje Pivskim jezerom, tradicionalne biciklističke trke, trke konja za vrijeme velikog crnogorskog skupa svakog drugog avgusta. U ljetnjem periodu posjetioce zabavlja diskretna muzika, koja dobija poseban zvuk u ovoj prirodnoj oazi. Ugledni domaćin Milan Joković svake godine proširuje kapacitete smještaja, jer postojeći postaju mali da prime ogroman broj zainteresovanih gostiju, jer ko jednom dođe u Eko selo Durmitor rezerviša termin za sva vremena. Zato je ovaj objekat po mnogo čemu poseban i jedinstven i daje poseban pečat ovom Pivskom kraju i dobro čitavoj regiji.

HOSTEL CRKVIČKO POLJE

Hostel se nalazi u crkvičkom Polju koji je udaljen 10 km od Šćepan Polja, glavnog Rafting Centra Crne Gore. Objekat je površine 700 m² i posjeduje 40 ležajeva raspoređenih u sedam soba i to:

dvije sobe sa po pet kreveta i sopstvenim kupatilima

jedna soba sa četiri ležaja i sopstveno kupatilo

dvije sobe sa po četiri ležaja i zajedničko kupatilo

jedna soba sa osam kreveta i zajedničko kupatilo

Objekat ima kompletno opremljenu kuhinju, restoran za 40 osoba, konferencijsku salu, muzej iz II svjetskog rata. Opremljen je centralnim grijanjem, generatorom za električnu energiju i posjeduje moderne toalete. Od sportske opreme Hostel posjeduje sa 30 mountain bicikala, 80 kompasa za orijentaciju, 30 pari krpalja, kao i jedne motorne sanke. Sportski dom je pristupačan za turističke grupe, škole, porodicu, individualne goste, za duže ili kraće boravke. Zahvaljujući izuzetnoj poziciji (lokaciji) moguće je organizovati veliki broj aktivnosti, rafting, biciklizam, planinarenje, krstarenje Pivskim jezerom, posjete vidikovcima, posjete kulturno istorijskim spomenicima, građevinskim atrakcijama, seoskim domaćinstvima, jednom riječju posjetilac i sanja "otvorenih očiju".

5. TURISTIČKA POSJEĆENOST

Tabela 1. Dolasci i noćenja gostiju u opštini Plužine od 2012-2023. godine

Godina		Dolasci turista		Noćenja turista		
Strani	Domaći	Ukupno				
(1)	(2)	(1+2)				
Strani	Domaći	Ukupno				
(1)	(2)	(1+2)				
2012	1 545	368	1 913	2 607	860	3 467
2013	1 049	225	1 274	1 727	432	2 159
2014	2 837	67	2 904	3 423	82	3 505
2015	3 109	209	3 318	4 035	250	4 285
2016	4 195	660	4 855	6 292	1 486	7 778
2017	4 091	325	4 416	6 194	527	6 721
2018	3 895	220	4 115	6 051	336	6 387
2019	4 087	270	4 357	7 489	411	7 900
2020	36	3	39	59	4	63

(Izvor: Zavod za statistiku Crne Gore-Monstat, 2022)

5.1. JAVNI I PRIVATNI SMJEŠTAJNI KAPACITETI

Prije rata, stanovnici Planine pivske, da bi predali neku pošiljku na poštu, kupili kućne namirnice, morali su da pješače do Goranska, Šavnika ili Žabljaka. Goransko je bilo najbliže mada se i do njega moralo ići pješice 4-5 sati hoda. Goransko je imalo funkciju lokalnog snabdijevačkog centra Župe i Planine. U njemu je bila smještena pošta i žandarmerijska stanica. Postojala je škola, kafana i dućan u kojemu se mogla nabaviti: so, gas, kafa, šećer, nešto tekstila. Za kupovinu žita, brašna, cementa i drugih artikala, moralo se ići u Nikšić, Foču, Gacko ili Pljevlja. Poslije rata, u Pivi se otvaraju nove prodavnice i pošta na Trsi i Brezinama. Izgradnjom kolskog puta Brezna-Miljkovac-Rudinice-Pivski manastir-Plužine, otvaraju se nove prodavnice i pošta kod Pivskog manastira, a zatim i u Plužinama. Izgradnjom XC „Mratinje” produžen je kolski put dolinom Pive od Plužina preko Mratinja i Šćepan Polja do Foče. Novi put je omogućio otvaranje prodavnica i pošte u Mratinju i prodavnica i motela u Šćepan Polju. Trsa je u poratnom periodu preuzela funkciju mikrocentra Planine pivske. Međutim, njen razvoj nije tekao tako brzo kao Plužina i Mratinja. Do 1954., Trsa je bila povezana kolskim putem jedino sa Žabljakom. Od 1974., povezana je preko Šćepan Polja sa Fočom i Nikšićem. (Dubljević Blažo, 2006., 354.) Na teritoriji opštine Plužine počela je sa radom 1959. uslužna organizacija „Ugostiteljsko preduzeće”. Raspolagalo se tada jednim hotelom „D” kategorije i

nekoliko manjih kafana. Izgradnjom XE „Piva” i podizanjem novog naselja Plužine i završetkom dionice puta Bajovo Polje-Plužine-Mratinje, nametnula se potreba izgradnje hotela veće kategorije. U novom naselju Plužine izgrađen je hotel „Piva” „B” kategorije i počela je izgradnja drugih objekata. Ugostiteljsko preduzeće 1978., počinje poslovati pod nazivom OOUR „Piva” u sastavu „Montenegro-turista” iz Budve. Ovo preduzeće raspolagalo je sa desetak ugostiteljsko-turističkih objekata na terenu opštine Plužine koji su bili opremljeni savremenom opremom i svim urežajima za najkvalitetnije usluge. Zapošljavalo je 145 radnika. Najviše ih je sa nižom stručnom spremom (80%). Broj gostiju je mali. Nedovoljne i loše saobraćajne veze su osnovni uzrok što nema većeg broja turista. Takođe, turistička ponuda nije na odgovarajućem nivou. U Plužinama nema turističke agencije, nema brošura u kojima bi bila izložena turistička ponuda.

Turistički rad ovoga kraja najviše otežava:

- Dug zimski period i mećave koje parališu saobraćaj.
- Česti nestanci telefonske veze.
- Odliv mlade radne snage.
- Udaljenost izvora sirovine koja uslovljava visoke troškove u organizaciji.

Za razvoj turističke ponude u budućnosti bilo bi potrebno:

- Povećati broj stručnih kadrova iz oblasti ugostiteljstva i turizma.
- Modernizovati postojeću putnu mrežu.
- Otkloniti sve nedostatke elektro i telefonske veze.
- Izgraditi ski-lift na relaciji Pišće-Vojinovići-Trsa.
- Nabaviti jedrilice, motorne čamce, nasuti obalu Pivskog jezera na mjestima pogodnim za kupanje.
- Organizovati turističku propagandu (TV i radio emisije, prospekti, katalozi i plakati).
- Organizovati vodičku službu u Plužinama.
- Otvoriti prodavnicu suvenira.
- Organizovati đačke ekskurzije za obilazak atraktivnih predjela.
- Posjeta katunima do kojih dopire cesta.
- Izgraditi žičaru od Šćepan Polja do zidina grada Sokola (ljetnikovac Hercega Stjepana).
- Organizovati posjete durmitorske Sušice.
- Organizovati jahanje na konjima na pogodnim mjestima.
- U katunima pripremati „čobanski ručak” skup, sir, varenika, cicvara, kačamak.
- Organizovati posjetu turista za vrijeme poljskih radova.
- Organizovati plovidbu po Pivskom jezeru.
- Organizovati posjetu naseljima iznad kanjona Komarnice, Bezuju, Dubljevićima i Borkovićima sa kojih se pruža veličanstven pogled na Goliju, Bojnik, Pivsko jezero i Župu pivsku.
- Organizovati posjetu „etno muzeju” u selu Gornje Rudinice.
- Organizovati ribolov na Tari, Pivi, Komarnici i Pivskom jezeru.
- Organizovati učešće u splavarenju Tarom - „Suzom Evrope”. (Dubljević Blažo, 2006., 355., 356., 357.)

Planina Pivska kao i čitav Crkvički kraj do sada su očuvani od zagađenja. Tome su svakako doprinijeli:

- Geografski položaj;
- Prirodne karakteristike;
- Nerazvijena mreža naselja;
- Mala nastanjenost i gustina naseljenosti;
- Privredna nerazvijenost;
- Niska izgrađenost infrastrukture;
- Udaljenost od velikih gradova itd.

Zemljište je izloženo mijenjanju njegovim korišćenjem za poljoprivredne svrhe, uništavanjem prirodne vegetacije, djelovanjem procesa erozije, i primjenom hemikalija u poljoprivredi. Korišćenje zemljišta za poljoprivrednu proizvodnju uslovljava povlačenje i uništavanje prirodne vegetacije, dok primjena hemikalija uzrokuje kontaminaciju i izmjenu prirodne strukture zemljišta. (M. Lješević 2003, 85.)

Neadekvatno korišćenje livada i pašnjaka, kao i neekonomična i neplanska eksploatacija šuma doprinose povećanju ekodiranih površina. Mjere zaštite i sredstva koja se koriste u poljoprivredi treba podvrgnuti kontroli, tako da hemijska sredstva treba dovesti na najmanju moguću mjeru, a povećati primjenu prirodnih sredstava. Za područje Crvičkog kraja u vremenu koje dolazi treba posvetiti pažnju na ključne probleme zaštite prirode, prije svih na:

- Zaštitu prirodnog elementa i vrijednosti voda, vazduha i zemljišta;
- Zaštitu bogatog i raznovrsnog ekološkog potencijala;
- Humanizacija prostora;

Na Planini pivskoj postoji sigurno i jača trgovačka mreža koja bi mogla da podmiruje sve potrebe sela u hrani i drugim artiklima. Do nedavnu su postojale prodavnice u Trsi i Borkovićima, ali su zatvorene jer se pokazalo da su nerentabilne. Snažan proces emigracije i depopulacije doveli su do ovakvog stanja. Ostale su da rade prodavnice u Ščepan Polju i u Crkvičkom Polju. Dionica puta od Trse preko Nedajna i Kneževića za Crkvičko Polje je makadam koji od Jerinića do Crkvičkog Polja prolazišumom sa velikim brojem serpentina. (Popović Mirko 2005.,30)

Za zanatske usluge, mještani se snalaze sami. Domaći majstori su vični svim poslovima vezanim za život na selu. Živjeći u teškim uslovima, stočari planine su se snalazili na razne načine kako bi što bolje osigurali i olakšali svoj život. Bez puteva, struje, sa nedovoljnom količinom vode za piće i velikom udaljenošću tržišta, nedovoljno novca za kupovinu onoga što im je neophodno, morali su se zadovoljiti onim s' čime raspolažu, a to je: drvo, kamen, kreč i želja da sve sami urade. Za poljoprivrednu proizvodnju gradili su saone da bi prevozili sijeno, drva, žito, jaram za volove, drvena rala, korita za čuvanje kušnice, bremenice za donošenje i čuvanje vode za piće, grablje, vile, krplje, kućare za čobane u katunu. Zatim, od ljesa su pravili torove za stoku u katunu, kolijevke za djecu. Od drveta su izgrađivali držače za kosu, vodijere za bruseve, sanduke za robu, badnjeve za kupus, od pruća su pletli koševе za žito. Od ovčije kože mješine za sir i skorup. Od pruća i kreča pravili čatmu za pregradne zidove u kući. Vješti majstori su pravili gusle i takmičili se ko će biti bolji guslar. (Dubljević Blažo, 2006., 352.) Na katunima su pravili kolibe, rotove, sniježnice. Pravili su naćve za miješanje hljeba, a kovači su bili veoma rijeki. Oni su pravili saćeve za pečenje hljeva, mašice za hvatanje žara. Žene su prale vunu, valjale sukno i od njega šile i krojile robu. Plele su čarape, gete, torbe za pletenje. Planinštaci su od kože pravili opanke, oputu za opanke, od svilenog konca pletli džamadane i pelene za djecu. U kući su pravili stolove, sinije, stolice, krevete. Pravili su samare za konje. Sve je to bio ručni rad. Bili su to samouki majstori, ali vični svom poslu. (Dubljević Blažo, 2006., 353.)

5.2. MAPIRANJE KLJUČNIH UČESNIKA U TURIZMU

Mapiranje ključnih učesnika u turizmu Crkvičkog polja ima nekoliko ciljeva: identifikacija sudionika u turizmu, analiza uticaja. Dok se otvaranje seoskih domaćinstava razvija u našoj zemlji, ta mjesta privlače putnike koji žele aktivnosti u prirodi. Predpostavka u sagledavanju razvoja seoskog turizma treba da polazi od iskustva razvijenih zemalja i od objektivne procjene turističkih resursa i potencijala. Izuzetno vrijedna i atraktivna turistička ponuda ovoga područja, predstavlja dobru osnovu za razvoj seoskog turizma. Planinski predjeli, prostrane livade i pašnjaci, veliko zelenilo, ogromni šumski kompleksi, ljekovito bilje, čini moćni faktor razvoja turizma (Knežević Marko, 1995,13). Razvoj seoskog turizma će i dalje zavisiti od razvoja infrastrukture, proizvodnje zdrave hrane i razvoja komplementarnih djelatnosti. Ovaj prostor ima

veliki broj motiva iskazanih kroz razne reljefne forme, reliktnih i endemskih vrsta u kanjonima Pive i Tare. Turističke ture najbolje je organizovati u ljetnjem periodu radi uspješnijeg odvijanja. Tako dolazimo do mapiranja učesnika u turizmu. Crkvičko Polje nije razvijeno kao pojedini djelovi savremenog svijeta, ali ipak su posjetioци iz čitavog svijeta i svi oni kako u Crnoj Gori tako u Crkvičkom Polju nalaze interes da posjete i osjete ljepotu prirode. Važno je istaći nekoliko činjenica:

Ekonomski biznis (investicija), trgovina, kreditna podrška banaka, kao i politička miroljubivost.

Uz to naši mediji, štampa, TO doprinose da ovaj predio posjete Evropljani i šire.

treba osnovati saradnju na akademskom nivou, predstaviti kulturu svoga kraja i pozvati turiste.

Svi potrebni podaci, prije svega demografski, nalaze se u Monstatu, tj. Upravi za statistiku i izražavaju sledeće:

Dolazak i noćenja;

Smještaj;

Kružna putovanja;

Po podacima vlasnika Eko i Eto restorana u Crkvičkom Polju, gledano po regionima najveća noćenja su imali turisti iz Češke, Poljske, Njemačke, Rusije, Srbije, Austrije, Francuske, pa čak iz SAD. Svi oni imaju motiv dolaska u ovu Turističku atrakciju, a finansijski će ojačati turističke objekte i vlasnike koji će sa tom finansijskom dobiti pojačati i proširiti kapacitete smještaja i svega ostalog što je turistička ponuda ovoga kraja, a Crkvičko Polje ima budućnost na turističkoj mapi.

5.3.ISKUSTVA CRKVIČKOG POLJA U RAZVOJU RURALNOG TURIZMA

Selo predstavlja posebni oblik ekonomske, socijalne i teritorijalne organizacije stanovništva koje se pretežno bavi poljoprivredom. Pojačan interes turista za boravak na selu, daje novu dimenziju ruralnom prostoru Crkvičko Polje pripada sjevernom regionu Crne Gore, lociran u planinskom prostoru. Intezitet razvoja ovog područja zavisi od više faktora. Mjere koje se preduzimaju sa republičkog i opštinskog nivoa, nijesu obezbjedile da se ruralni turizam razvija bržim intezitetom. Dugogodišnje zaostajanje u razvoju i stagnacija prirode, osnovni su i glavni ograničavajući faktor. Pozitivne promjene moraju zahvatiti širu zajenicu i pokrenuti sve njene poluge ka jačanju poslovnosti i preduzetništva, a relativizacija sela osigurava početne korake razvoja. Prirodni resursi i turistički motivi Crkvičkog Polja, predstavljaju dobar osnov za razvoj turizma više vrsta, a posebno seoskog. Značajan broj turističkih motiva odlikuje se neponovljivošću u vremenu i prostoru i visokim stepenom očuvanosti. To posebno uslovljava razvoj turizma. Planine, u prvom redu Durmitor, su najprostraniji turistički motiv, kako geomorfološki, tako i vizuelno. A tu su i hidrološki motivi: prelijepi kanjon Pive i Tare, Pivsko jezero, Sušičko jezero, koji svojom raznovrsnošću privlači turiste. Klima je povoljna u ljetnjim mjesecima tako da ovo mjesto predstavlja vazдушnu banju i omogućava ubrzan razvoj turizma. Biogeografski motivi javljaju se u svim djelovima Parka prirode Piva, a ovdje su zastupljeni sa travnim i šumskim fitocenoza, koje povećavaju estetski izgled pejzaža, naročito paninskog. Uz to i životinjski svijet je raznovrstan pa kao takav pruža mogućnosti za razvoj lovnog turizma. Selo je locirano na čitavoj teritoriji polja, a povezano je sa dvije strane saobraćajnicom, tako da se lako dolazi do njega, što povećava broj turista. Imaju zajedničku komunicu, a tipovi kuća, veličina i kvaliteti izrađuje posledica geografsko istorijskih uslova. Imamo i koliba i kuća brvnara koje su izazov za posjetioce, a zidane kuće pokrivene crijepom su izraz savremenog doba. Seoska kuća je proizvod

uslova i privredno društvenih prilika. Ali ipak se javlja problem jer izgradnja nije pod kontrolom urbanista, arhitekta i turizmologa.

Za buduće goste treba sve osmisliti i obezbjediti kako bi predstavljali atraktivni dio ponude i daju autentičnu sliku života i rada na selu. Sva ova iskustva su dobrodošla u daljem turističkom potencijalu koji tiho, ali sigurno ide uzlaznom putanjom.

Posjetioци Crkvičkog polja

6.BUDUĆE PERSPEKTIVE RAZVOJA I EKO I ETNO SELA U CRKVIČKOM POLJU

Posmatrajući sve pokazatelje Eko i Etno sela u Crkvičkom polju možemo u bliskoj budućnosti očekivati turistički napredak u svim svojim segmentima. Opravdano, jer za to postoje prirodni uslovi, kao predispozicija razvoja turizma. Ovdje treba da dominira ruralni turizam. Ruralni turizam kao različiti oblik i aktivnost turizma koji je zastupljen na ruralnom prostoru (Domagoj D.-Ružić 2010-316) Stimulisanje lokalne uprave je podsticaj koji ima nemjerljiv doprinos u turističkom razvoju, te isto tako povećava zaposlenost i ima radnu supstancu bez koje nijedno eko i etno selo nema perspektivu. Primjećujemo zadnjih godina odliv stanovništva i zato je radna snaga itekako preduslov razvoja seoskog turizma. U Evropi gdje je zastupljen ruralni turizam sa aspekta da on obuhvata sve aktivnosti koje se mogu realizovati u ruralnim oblastima. Tako i u C. Polju mogu se razvijati sledeće aktivnosti i : pješačenje, aktivnosti na vodi, u vazduhu, kao i razne sportske aktivnosti, kao i spoj poljoprivrede i turizma bez kojeg nema uspešnog ruralnog turizma. (Popović Mirko 2005.,10) Za ruralni turizam posebno je važno razvoj tržišta i tržišne ekonomije, uvođenje novih oblika privređivanja preduzetništva koje je počelo da se razvija u 16 i 17 .vijeku i kada se pod pojmom preduzetnik podrazumijeva vlasnik ili menadžer nekog velikog biznisa. Opšte prihvaćena definicija preduzetništva Proces i organizacija u okviru koga nove organizacije počinju da egzistiraju. Tako da ruralni turizam možemo posmatrati kao spoj poljoprivrede i turizma u okviru jedinstvenog procesa veoma je bitan naučni doprinos istraživanja u turizmu u C. Polju, jer razni faktori determinišu destinaciju ruralnog turizma , što će dovesti do modernoga tipa ruralnog turizma u perspektivi . Ovaj proces prati i navodno ograničenja vezanig za perspektivu razvoja eko i etno sela u Crkvičkom Polju i šire. Potencijalno ograničenje može biti nepostojanje uporedne studije na tu

temu u c.Gori i tada je teško sprovesti komparativnu analizu koja je veoma značajna za ruralni turizami prostorno uređenje u C.Polju. I vremenski uslovi usporavaju istraživanja , te se izvode neposredno na terenu.Istraživanja se moraju usmjeriti na detaljnu analizu eko i etno sela u Crkvičkom .Polju, kako bi njihove potencijale mogli iskoristiti i perspektivi. (Domagoj D.-Ružić 2010,316).Veoma su bitni i turistički proizvodi u etno i eko selima , kako bi ruralni turizam bio održiv u budućnosti u C.Polju.Gore navedeno determiniše buduće perspektive razvoja Eko i Etno sela u Crkvičkom Polju.

6.1.INVESTICIONA STRATEGIJA I KONKURENTNOST

Projekcija razvoja seoskog turizma temeljena je na vrijednosti i kvalitetu turističkih resursa i potencijala što je i unaprijedilo razvoj.S obzirom na turističke motive, geoprometni položaj, specifičnost prostora navedenog lokaliteta mogu se razvijati sledeći vidovi seoskog turizma:

Ljetnji turizam sa naglašenom komponentom i sadržajima rekreativno turističkog tipa za sve segmente turističke potražnje. Zimski turizam sa raznim aktivnostima na snijegu, sa mogućnošću razvoja turističkih rekreativnih centara i planinskim zonama.Etnološko ekološki turizam koji se sastoji u prezentaciji načina života, istorije, običaja, etosa, tradicije i drugih sadržaja.Naučno obrazovni turizam ima značaj kako za Crkvičko Polje, tako i za čitavu opštinu.

Izletnički turizam koji sadrži individualne i grupne organizacije naročito u ljetnjoj polovini godine.Lovni i ribolovni turizam, uključujući i jahanje, postaje sve interesantniji i masovniji.

Kombinovani turizam na relaciji selo, more, planina, ima dobru perspektivu jer sve ankete pokazuju da turisti posle mora odlaze na planinu i u selo.

Sve navedeno zahtjeva investicionu strategiju koja se mora pozabaviti ovim problemom. Treba šira društvena i državna zajednica da maksimalno usmjeri sredstva kako finansijska tako i sva ona koja su u njenoj moći da pospješi i pomogne razvoj seoskog turizma. Dosadašnja ulaganja i izdvajanja nisu ni iz bliza dovoljna da zadovolje potrebe turističkih pregaoca i organizatora.

Ima naznaka da će svi zainteresovani dobijati kredite po manjim kamatnim stopama, a saobraćajna infrastruktura treba da bude od primarnog značaja što je veoma značajno za dolazak turista.

Uz to treba posebnu pažnju posvetiti zaštiti sredine koja je usmjerena na očuvanju autotohnih vrijednosti i ekološke ravnoteže, te jačanju prirodnih elemenata. Sve to zahtjeva ogromne investicije da bi se postigli zavidni rezultati. samo tako možemo sačuvati turističku ponudu i biti konkurent drugim destinacijama. Svoja sutentičnost doprinosi konkurentnosti. Tu spadaju i svi navedeni podaci i motivi koji ovaj kraj čine privlačnim za turiste. Taj koncept navedene zaštite unapređenja i racionalnog korišćenja prirodnih resursa i potencijala, neophodno je ispoštovati osnovna polazišta i principe. To obezbjeđuje konkurentnu turističku ponudu. Ekološki i biološki faktor treba posmatrati zajedno i samo tako doći do optimalnog rješenja ponude. Dakle, koncepcija konkurentnosti se ostvaruje u duhu pomenutih principa i načela. Sve to zahtjeva investiciona ulaganja u trouglu čovjek, društvo, životna sredina. Investicije treba usmjeriti na pravo mjesto i u pravo vrijeme kako bi sve dobilo smisao, a ovaj turistički kraj pogotovo Crkvičko Polje dobilo mjesto koje mu i pripada, zanimljivu turističku destinaciju koja će to sve više biti u vremenu koje je ispred nas.

Dakle, investicije i konkurentnost su povezani pojmovi koje treba primjeniti na ovaj lokalitet i atraktivnu prirodnu ljepotu, upotpuniti turističku ponudu, a samim tim i biti konkurentan u odnosu na druge turističke destinacije, čak mnogo razvijenih zemalja.

Neophodno je uključiti sve republičke i opštinske organe da bolje osmisle revitalizaciju sela i razvoj seoskog turizma, jer se radi o vrlo složenom i odgovornom multidisciplinskom poslu.

6.2. TURISTIČKA VIZIJA I POZICIONIRANJE

Turistička vizija ruralnog turizma u Crkvičkom polju će se temeljiti na jedinstvenim prirodnim ljepotama i raznolikim aktivnostima na otvorenom. Svakako, ta vizija se mora fokusirati na očuvanje prirodnih resursa i **održivi turizam**. Kao ciljevi i mjere budućnosti se izdvajaju povećanje kvantiteta (infrastrukture, smještajnih kapaciteta) i kvaliteta (usluge, smještaj, infrastruktura) ponude. Jasno je da su etno-sela nezaobilazna komponenta razvoja ruralnog turizma, kako sada, tako i u budućnosti. U turističkoj viziji, problem neintegrisanosti bi uspješno otklonio model difuznih etno-sela, sa zajedničkim info-centrom i recepcijom, što bi uključivalo i ozbiljne strategije investiranja.

Ključni faktor za pokretanje etno-sela je ljubav prema rodnom kraju i valorizacija izuzetno lijepe lokacije porodičnog imanja, koje se nalazi na samoj ivici kanjona Pivskog jezera¹. Uloga etno-sela u razvoju ruralnog područja je vrlo značajna, povezivanje etno turizma sa poljoprivredom, proizvodnjom, pripremanje i posluživanje domaćih proizvoda stvara odlične uslove za razvoj ruralnog turizma.

Predio Durmitora

Predio Durmitora je treći, ali najmarkantniji, najsloženiji i najreprezentativniji dio slivnog područja Tare. I bez obzira na morfološke kontraste dubokog kanjona i visoke planine, kanjonska dolina i Durmitor predstavljaju dva pola jedne prostorne cjeline. Konačno, sve najvažnije prirodne vrijednosti i najreprezentativniji dijelovi Durmitora i Jezera prirodno su eksponirani prema Tari i pripadaju njenom slivnom području, pa kontrasti dubokog kanjona i visoke planine potvrđuju jedinstvo suprotnosti.

Visokoplaninski masiv Durmitora je imponantna planina i gorostasni bedem sa gusto zbijenim poretkom visokoplaninskih grebena, vrhova, dubokih procjepa i uvala između njih, a više od 30 vrhova je iznad 2.000 m. Zbog tako razlomljenog reljefa, velikih visina i prostranstava planinske mase, Durmitor je bio jedan od najvećih centara glacijacije na Balkanu. Glacijacija je ostavila duboke tragove u njegovom reljefu i brojna glečerska jezera. Pored toga, Durmitor se odlikuje najraznovrsnijim oblicima kraškog reljefa i kraške hidrografije, velikim brojem reliktnih i endemičnih vrsta, prašumskim ekosistemima i veoma bogatim biodiverzitetom, najkontrastniji pejzažima i mnogim

drugim rijetkim oblicima i pojavama. Sve ga to čini, po bogastvima izuzetnih prirodnih vrijednosti i rijetkosti, jedinstvenom planinom najvećeg međunarodnog značaja. Naravno, Durmitor ima i centralni položaj u sistemu velikih dinarskih planina i nesumnjivo najveći značaj u planinskom prostoru Crne Gore. Iz takvog položaja i odlika proističe i njegov strategijski značaj, ali slično Lovćenu i njegovo simboličko, nacionalno-legendarno i metaforičko značenje.

Kad bi se analitički posmatrala struktura prirodnih vrijednosti i rijetkosti područja Durmitora, koje imaju rang najmanje međunarodnog značaja, vidjelo bi se da se one vezuju za reljef,

¹ Trend valorizacije ruralnih područja u zemljama Zapadne Evrope (Švajcarska, Austrija, Slovenija...) je krenuo već krajem osamdesetih godina, tako da smo bili sigurni da i Crna Gora kao izuzetno lijepa destinacija sa prelijepom prirodom, može da razvije seoski turizam na poseban način.

geotektoniku, zonalnost klime i glacijaciju. Ovdje ih je moguće samo sažeto naznačiti. Na prvom mjestu je imponantna i surova vertikalna raščlanjenost reljefa iz kojeg proističu svi oblici i bogastvo geo, hidro i ibodiverziteta, dinamika i estetika predjela. Posbenu vrijednost i značajno obilježje predstavljaju hidrološki objekti i pojave kao što su glečerska jezera, raposređena na različitim visinama, različitih veličina i ekspozicija, zatim vrela i drugi oblici kraške hidrografije. Sve to dopunjuju i kompletiraju kolorit planine opšte biogeografske vrijednosti i odlike predjela raznovrsnim i mozaičnim kombinacijama ekosistema i pejzaža, od najpitomijih – idiličnih do najvrletniji sa divljom ljepotom prirode.

Takva gorostasna, markantna i složena planina je izazov svakom čovjeku istraživaču i radoznalcu, a najljepši dar prirode su njegovih 18 glečerskih, slikovitih jezera.

Zmijanje i Jablan jezero spadaju među najmanja jezera Durmitora, ali su najljepša i naslikovitija – idilične ljepote, jer su smještene u „tišini“ gustih četinarskih šuma, pa bistra i okruglasta svjetlucaju iz njih kao biseri prirode.

Škrčka jezera (Veliko i Malo) nalaze se u najvišem i najmanje pristupačnom dijelu Durmitora, u markantnom i najdubljem cirku – uvala Škrke, između najviših vrhova Bobotovog kuka (2523 m) i Prutaša (2393 m), gdje je uvala (1696) ograđena vertikalnim liticama, siparima i točilima, pa predstavlja izolovan svijet divlje prirode. I baš što je takv, što predstavlja veliki napor i izazov za veliki doživljaj (tri do četiri sata napornog hoda) za posjetu Škrki odlučuju se planinari, istraživači i pasionirani turisti koji ovdje, u planinarskom domu, mogu doživjeti draži i ljepote izvorne visokoplaninske prirode.

Ipak, Škrčka jezera i vrhovi Durmitora su njegove vertikale i izazovi hrabrim i upornim, a Crno jezero je kruna ljepote durmitorskog područja i njegov osobeni i najljepši znak prepoznavanja; najbolje

mjesto za fizičku i psihičku relaksaciju. Jezero je veliko (516.200 m²) i duboko (do 49 m), okruženo gustim četinarskim šumama, a u njegovoj bistroj – plavoj vodi ogledaju se siluete durmitorskih grebena. Iako visoko, na 1.418 m zbog zaklonjenosti od vjetrova ljeti je pogodno za kupanje i sportke aktivnosti na vodi.

Crno i Biogradsko jezero su, bez sumnje, dva najljepša i po specifičnostima najosobenija jezera, najvećih turističkih mogućnosti, a po rangui prirodnih vrijednosti su međunarodnog značaja.

Njegove hidrološke specifičnosti su u podzemnoj bifurkaciji ponirućih voda, jer mu se vode, na jednoj strani, probijaju ispod Durmitora i pojavljuju na Dubrovskim vrelima u dolini Komarnice, a na drugoj, opet podzemnim tokom na bijela vrela u kanjonu Tare. U sušnom periodu nivo jezera se spušta pa se jezero prelivnom prečagom razdvaja na dva – Veliko i Malo jezero.

Pored ovih značajna je i grupa jezera u Pošćenskoj dolini, kao i jezera na jezerskoj površi – Vražje i Riblje. Na drugojm sjeverozapadnoj strani Durmitora je izuzetna prirodna vrijednost i rijetkost, već pominjani visokoatraktivni kanjon Sušice i u njegovom središnjem dijelu povremeno Sušičko jezero, takođe glečerskog porijekla.

Područje Durmitora odlikuje se bogatstvom i raznovrsnošću flore i faune, složenošću fitocenoze i ekosistema Ekosistemi Mlinskog potoka i Crnih Poda su prašumskog tipa, a Barno jezero najbogatijeg biodiverziteta. Nijesu, međutim, značajni samo prašumski ekosistemi, već ukupno bogatstvo, raznovrsnost i mozaičnost svih ekosistema i predjela – cvjetnih livada, jezersko-barskih ambijenata, mještovitih šumskih ekosistema sa proplancima i vidikovcima, sve do složenih visokoplaninskih pejzaža i dominantnih kosa i vrhova autohtone prirode Durmitora. Sve ovo, zatim treba cijeniti i kao značajan dio njegovih ukupnih rekreativno-turističkih potencijala.

Dakle, sve naznačene svjetskih značajne prirodne vrijednosti, atraktivne, reprezentativne i rekreativno-turističke mogućnosti funkcionalno jedinstvenog područja Durmitora i kanjona Tare daju nam za pravo da konstatujemo, da je ovo najznačajnija prostorna cjelina u planinskom prostoru Crne Gore. Ona ima i bogate prirodne resurse (bogate pašnjake, šume, vode i hidroenergiju), čistu i zdravu prirodnu sredinu, te raznovrsne i visokoatraktivne turističke potencijale, pa, prema tome, i povoljne uslove za višefunkcionalan razvoj međusobno

suaglašenih djelatnosti, naročito turizma, poljoprivredno-stočarske privrede i proizvodnje ekološki čiste hrane, šumarstva, domaće radinosti i drugih, na ovim resursima zasnovanih djelatnosti.

Visoke prirodne vrijednosti ovih područja potvrđene su i zvaničnim domaćim i međunarodnim pravnim aktivima. Prvo, zakonom o NP Durmitor 1952.godine, kojim je obuhvaćena i kanjonska dolina Tare. Ovdje je značajno konstatovati da je na slivnom području Tare raznim oblicima zaštite obuhvaćeno oko 55.000 ha, što čini 29% slivnog područja, a samo pod nacionalnim parkovima 37.000 ha ili 19,8%, što znači dovoljno je podsjetiti da je po Zakonu o zaštiti prirode pod zaštitu stavljeno ukupno 98.770 ha ili 7,1 % od teritorije Crne Gore. Takođe treba konstatovati da je čitavo ovo slivno područje ekološki dobro očuvano i da bi se moralo sačuvati od svih oblika degradacije i raubovanja, pa i od neplanskog razvoja turizma čiji je razvoj najlakše usklađivati sa ekološkim konceptom zaštite prirode i održivog razvoja

Mogućnosti i uslovi razvoja turizma

Kad se kod planiranja razvoja razmatraju odnosi zaštite prirode i turizma mora se polaziti od saznanja da je turizam po svojim imanentnim svojstvima ekstenzivna i ekspanzivna djelatnost, da za svoj razvoj koristi najljepše djelove prirode, i da ih, pritom, brzo degradira ako se strogo planski ne razvija. Sa tog stanovišta treba posmatrati i razvoj turizma ovog područja.

Na ovom području turizam je u odmakloj fazi razvoja u dva najznačajnija planinska centra – Žablaku i Kolašinu i to sa glavnim osloncem na sportsko-rekreativni zimski i ljetnji turizam Durmitora i Bjelasice. Dugoročna perspektiva njihovog razvoja sagledava se na zimskom sportskom turizmu i na rekreativnom ekoturizmu koji podrazumijeva boravak u ekološki očuvanoj sredini i turističkoj ponudi zasnovanoj na ekološki čistoj i zdravoj ishrani. Međutim, sa razvojem planinskog sportskog turizma, otvaraju se pod uticajem sportske infrastrukture, pojave degradacije planina i erozije na smučarskim stazama, a planine su predjeli sa najlabilnijom ekološkom ravnotežom gdje erozioni procesi najbrže napreduju. Ovi procesi su vrlo evidentni i na Durmitoru i na Bjelasici, i to ne samo na planinskim stranama, oko staze, već još više izgradnjom raznih objekata na prilazima polaznih stanica žičara. U NP Durmitor u zamahu je degradacija perifernog dijela izgradnjom raznih objekata i na prilazima žičari Savin kuk i na kontaktnoj zoni sa naseljem Žabljak. Takođe, ni JP NP Durmitor ne sprovodi nužno potrebno uređivanje prostora i četnih staza oko Crnog jezera, kao zaštićenog i rekreativno-izletničkog objekat u nacionalnom parku. Izlazi se ne mogu tražiti u kompromisima sa prirodom, već u njenoj dosljednoj zaštiti, a naročito kad se radi o posebno zaštićenim djelovima prirode.

ZAKLJUČAK

Piva predstavlja veoma interesantan karstni predio na sjeverozapadu Crne Gore. Nju odlikuje velika deiseciranost reljefa, velika hidrološka raznovrsnost, klimatska zonalnost i kao posljedica svega toga velika brojnost karstnih oblika. Piva pripada regiji crnogorskih brda i površi što znači da u reljefu dominiraju tri makro cjeline: planinski grebeni, prostrane fluviodenudacione površi i duboke kanjonske doline.

Raznolikost prirodne osnove zasnovan je na vrlo složenoj geološkoj građi visoravni. Zaravan Planine pivske pretežno je formirana na trijaskim krečnjacima-na njihovom kontaktu sa naslagama durmitorskog fliša, kredne starosti. Na zaravni formiranoj u oligo-miocenu, specifičnim korozivnim procesima, krajem miocena i u pliocenu je došlo do formiranja sekundarnih udubljenja – Crkvičko Polje (4,5 km²) i oko 1000 vrtača. Iako pleistocena glacijacija nije ostavila na Planini pivskoj moćne morene kao na Jezerima drobnjačkim i ovdje su značajni mnogi njeni tragovi.

Durmitorski region, naročito zimi, ima karakteristiku alpske klime. Vremenske promjene su veoma česte, pa se dešava da ima snijega i u ljeto. Na Pivskoj visoravni godišnje padne 1500 mm taloga.

Hidrografija kraja je vrlo karakteristična. Površ je siromašna vodom, a u okolini su kanjonske rijeke. Ovaj predio krase Škrčka jezera (Veliko i Malo) u Škrki, jednoj od najljepših uvala u kršu Crne Gore, i Sušičko jezero u kanjonu Sušice. Ova jezera su ledničkog postanka, formirana u udubljenjima poslije otapanja leda.

Tu se nalazi Pivsko akumulaciono jezero XE „Piva”, čija je površina 15 km². U kanjonskim dolinama raste listopadno i zimzeleno drveće, zavisno od nadmorske visine. Šumski dio Planine pivske pokriva područje od 9,7 hiljada ha, listopadnog i četinarskog drveća. Danas je šumski fond na Planini pivskoj u velikoj mjeri devastiran.

Od polovine XV vijeka, do druge polovine XIX v., ove planine su bile dio Turske imperije. Planina pivska se nalazila na području gdje se spajaju granice Hercegovine (Gacko), Bosne (Foča) i Crne Gore. Iz turskog vremena ostalo je tragova njihove kulture (taj period je trajao 410 godina) i to se u najvećoj mjeri svodi na nekoliko karaula.

Godine 1921. ovo područje je imalo 3000 stanovnika, 1941. broj je iznosio 4500, dok se 1971. taj broj smanjio na 3500. Danas oko 2200 stanovnika

Osnovna obilježja ovog područja su sela i katuni. Katuni su ljetnje kolibe za stočare i nalaze se na visini do 1680m n. v. Sela su rasturenog tipa, smještena na planinskom uzdignutom, za ovčarstvo, nepogodnom području, sa malim brojem domaćinstava.

Ovaj rad je posvećen razvoju turizma u Crkvičkom Polju i šire, na čitavom Pivskom kraju koji ima mnogo zanimljivih sadržaja, okruženih sa izrazitim prirodnim ljepotama, kako planinama, tako i rijekama. Dovoljno je pomenuti rijeku Taru, taj svjetski dragulj sa impozantnim kanjonom, zatim Pivu, kanjon Nevidio. Sve to okružuju gorostasne i lijepe planine Durmitora, Volujaka i

Maglića. Ovo uliva nadu i daje optimizam da će u vremenu koje dolazi ovi krajevi dobiti potpunu turističku volarizaciju, što i zaslužuju.

U ruralnim područjima Crne Gore ne postoje sadržaji koji bi u dovoljnoj mjeri animirali posjetioce ruralnih područja, ali u Crkvičkom polju postoje, naročito se ističu etno-sela svojim sadržajem, pejzažem, arhitekturom i ponudom. Stoga je potrebno konstantno ulaganje u unapređenje puteva, signalizacije i komunalne infrastrukture kako bi se riješili svi izazovi i prepreke na koje turisti skreću pažnju, a to je i preduslov za integrisani razvoj etno-sela. Etno-sela kombinuju tradicionalne ruralne elemente sa modernim sadržajima. Poljoprivredni proizvodi predstavljaju dio lanca vrijednosti, i to ne samo kao dio ponude domaćinstava, već i kao potencijal povezivanja poljoprivrednika i većih ugostitelja, što je u konceptu difuznih etno-sela svakako jedna od osnovnih premisa.

Kad se kod planiranja razvoja razmatraju odnosi zaštite prirode i turizma mora se polaziti od saznanja da je turizam po svojim imanentnim svojstvima ekstenzivna i ekspanzivna djelatnost, da za svoj razvoj koristi najljepše djelove prirode, i da ih, pritom, brzo degradira ako se strogo planski ne razvija. Sa tog stanovišta treba posmatrati i razvoj turizma ovog područja.

Zbog interdisciplinarnosti i sveobuhvatnosti teme (agrarna geografija, prostorno uređenje, ruralna ekonomija, ruralni razvoj itd.), dalji pravci istraživanja mogu ići u više smjerova:

- dalje istraživanje može se usmjeriti na detaljnije analize pojedinih etno-sela u Crkvičkom polju, kako bi se bolje razumjeli njihovi potencijali

- dodatno analizirati potražnju za turističkim proizvodima u etno-selima i sagledati preferencije posjetilaca

- upoređivanje sa još destinacija ruralnog turizma u svijetu, kako bi se detektovale najbolje prakse i inovacije

Crkvičko polje ima značajan potencijal koji je usmjeren ka valorizaciji kroz razvoj etno-sela. Etno-sela su primjer održivog turizma i razvoja, preduzetništvo koje vodi računa o zelenoj i plavoj ekonomiji, i ukazuje na to da sve što je čovjeku prihvatljivo na polju turizma ne treba istovremeno da ruiniira bio i geo diverzitet ili prirodni ambijent. Iskustvo u ovoj oblasti naglašava važnost duha tradicije, autentičnosti i očuvanja kulturne baštine u cilju privlačenja posjetilaca. Ovo stvara potencijal za ekonomski razvoj, očuvanje tradicionalnog identiteta poljoprivrednika i stvaranje turističke destinacije. Agroturizam i boravak u seoskim domaćinstvima i etno-selima su u fazi rasta jer postaju sve traženiji na tržištu. Ljudi traže istinsko iskustvo života u prirodi i na selu, a upravo selo je ogledalo naroda.

Kroz prethodna izlaganja konstatovane su velike prirodne rekreativno-turističke mogućnosti na slivnom području Tare, i to za sve oblike kontinentalnog turizma, na planinama, jezerima, na rijeci Tari i u nizu ruralnih sredina. Takođe je konstatovano da su predjeli sa najvećim prirodnim vrijednostima ujedno i najatraktivniji i nareprezentativniji turistički motivi. Istina svi takvi predjeli i objekti predstavljaju dobra prirodne baštine, pa su proglašeni za zaštićena prirodna dobra, i zato se u turizmu mogu koristiti pod propisanim uslovima. Već smo naveli podatak da je raznim oblicima zaštite na ovom području obuhvaćeno 29% teritorije, što je bez sumnje izuzetno ekoturistički potencijal. Njegove razmjere i kvalitet predstavljamo jednim upoređenjem. Naime, jednim svojim istraživanjem izdvojio sam na teritoriji Crne Gore tri veće predione cjeline sa najvećim vrijednostima, prirodnim rijetkostima i rekreativno – turističkim mogućnostima, koje imaju karakter prirodnih dobara svjetskog značaja, te najatraktivnijih i nareprezentativnijih turističkih motiva.

Spisak ilustracija

- Sl. 1. Položaj Pive u okruženju
- Sl. 2. Planina pivska i Župa pivska
- Sl. 3. Osobnosti reljefa Pive
- Sl. 4. Pivski manastir
- Sl. 5. Zaselak Zgrade-Hercegova Crkva
- Sl. 6. Obnovljeni temelji crkve Sv. Stjepana u Šćepan Polju koju su srušili Turci polovinom XV vijeka (1466.)
- Sl. 7. Geomorfološka karta Crkvičkog Polja i bliže okoline
- Sl. 8. Jama „bez dna” u Barnom Dolu
- Sl. 9. Jama škala
- Sl. 10. Tipovi vrtača
- Sl. 11. Stanica Goransko: apsolutne ekstremne temperature u °C 1961.-1970.
- Sl. 12. Planina pivska (niz osmatranja 1959.-73.)
- Sl. 13. Srednje mjesečne padavine u Pivi za period 1957.-90.
- Sl. 14. Detalj u kanjonu Tare
- Sl. 15. Nacionalni park „Durmitor“
- Sl. 16. Broj domaćinstava na Planini pivskoj od 1881.-1901.
- Sl. 17. Broj stanovnika Planine pivske 1921.-31.
- Sl. 18. Polna struktura stanovništva 1961.-1971.
- Sl. 19. Starosna struktura stanovništva 1961.-1971.
- Sl. 20. Dobna i polna struktura stanovnika Crkvičkog Polja 1974. god.
- Sl. 21. Biološko pražnjenje Planine pivske
- Sl. 22. Statistička tabela opštine planinopivske
- Sl. 23. Vertikalna zonalnost u razmještanju stanovništva

Literatura i izvori

1. Bešić Zarija, Geologija Crne Gore knj. II, Karst Crne Gore, Titograd: Zavod za geološka istraživanja, 1969.
2. Bešić Zarija, Geologija sjeverozapadne Crne Gore, Cetinje: Naučno društvo NR Crne Gore, 1953.
3. Blagojević Obren, Piva, Beograd: SANU, 1971.
4. Crna Gora, Monografija, Beograd: Književne novine, 1976.
5. Ćorović Vladimir, Teritorijalni razvoj Bosne i Hercegovine, Banja Luka: Glas srpski 1999..
6. Dubljević Blažo, Planina pivska, Beograd: Drasler Partner, 2006.
7. Hrvačević Slavko, Resursi površinskih voda Crne Gore, Podgorica: Elektroprivreda Crne Gore, 2005.
8. Istorija Crne Gore, Titograd: Redakcija za istoriju Crne Gore, 1970.
9. Juriček Josif, Trgovački drumovi u Srbiji i Bosni, Sarajevo: Svjetlost, 1953.
10. Lješević M., Geomorfološke karakteristike kanjona Pive, Glasnik Republičkog zavoda za zaštotu prirode, br. 9. Titograd, 1976.
11. Lješević M., Kasalica S., Značaj speleoloških istraživanja i objekata za turizam Crne Gore, zbornik radova Sedmog Jugoslovenskog speleološkog kongresa, Beograd, 1980.

12. Lješević M., Pećine u kanjonu Pive, Glasnik republičkog zavoda za zaštitu prirode Crne Gore, br. 6 Titograd, 1972.
13. Lješević Milutin, *Karst Pive*, Nikšić: CANU, 2004.
14. Mihailović Radomir, *Značajna karstna vrela u kanjonima Pive i Tare*, Glasnik Republičkog zavoda za zaštitu prirode, Titograd, 1971.
15. Milojević Borivoje, *Dolina Pive, Tare i Morače*, Cetinje: Naučno društvo NR Crne Gore, 1955.
16. Milojević Borivoje, *O kanjanskoj dolini durmitorske Komarnice*, Glas SANU, Odjeljenje prirodnih nauka br. CXCVI, nova serija 2. Beograd, 1959.
17. Novaković, *Zakonski spomenici srpskih država srednjeg vijeka, knj. 5*, Srpska Kraljevska Akademija, 1912.
18. Petrović Leontije, *Kršćani bosanske crkve*, Dobri pastir, sv. I-IV, godina III, Sarajevo 1953.
19. Popović Mirko (2005) Crkvičko Polje : selo nad kanjonima Pive i Tare Beograd : Press express,
20. Blagojević O.(1996). - Piva Beograd Izdavač: Stručna knjiga d. d.
21. Radulović Mićko, *Hidrografija karsta Crne Gore*, Podgorica: Republički zavod za geoloska istraživanja, 2000.
22. Roglić Josip, *Krš Jugoslavije*, JAZU, Zagreb, 1970.
23. Stanković M. Stevan, *Tara, zaštita prirode, reke, mora, jezera*, Beograd: Srpsko geografsko društvo, 1982.
24. Šabanović Hazim, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo: Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, 1959.
25. Radović M. (1992): Durmitor. Centar za razvoj durmitorskog područja, Žabljak
26. Mihailović R. (1994): Atraktivnosti na rješavanju problema gubljenja vode Biogradskog jezera. Zaštita prirode i turizam NP Jugoslavije. Zavod za zaštitu prirode Srbije, Beograd
27. Tomanić L. (1996): Problemi zaštite i obnavljanje posebno vrednih sastojina u NP Durmitor. Posebna izdanja Geografskog fakulteta, Beograd

